

STUDIA Z DZIEJÓW WOJSKOWOŚCI

TOM VII

OŚRODEK BADAŃ HISTORII WOJSKOWEJ
MUZEUM WOJSKA W BIAŁYMSTOKU

STUDIA
Z DZIEJÓW
WOJSKOWOŚCI

TOM VII

BIAŁYSTOK 2018

Rada Naukowa „Studiów z Dziejów Wojskowości”

Prof. dr hab. Zbigniew Anusik, prof. dr hab. Wiesław Caban, prof. dr hab. Czesław K. Grzelak, prof. dr hab. Norbert Kasperek, prof. dr hab. Jerzy Maroń, prof. dr hab. Zygmunt Matuszak, prof. dr hab. Grzegorz Nowik, prof. dr hab. Marek Plewczyński, prof. dr hab. Andrzej Rachuba, prof. dr hab. Waldemar Rezmer, prof. dr hab. Wanda Krystyna Roman, prof. dr hab. Witold Świętosławski, płk dr hab. Juliusz S. Tym, prof. dr hab. Henryk Wisner, prof. dr hab. Wojciech Włodarkiewicz

Kolegium redakcyjne:

Prof. dr hab. Karol Olejnik – redaktor naczelny
Dr hab. Adam Dobroński – zastępca redaktora
Dr Tomasz Wesolowski – sekretarz redakcji
Mgr Natalia Filinowicz – członek redakcji
Mgr Łukasz Radulski – członek redakcji

Recenzenci naukowci:

dr hab. Sławomir Augustowicz, dr hab. Aleksander Bołdyrew, dr hab. Tomasz Ciesielski, dr hab. Maciej Franz, dr hab. Tadeusz Grabarczyk, dr hab. Witold Jarno, dr hab. Jacek Legieć, prof. dr hab. Mirosław Lenart, dr hab. Robert Jerzy Majzner, dr hab. Andrzej Niewiński, prof. dr hab. Janusz Odziemkowski, dr hab. Adam Perłakowski, dr hab. Zbigniew Pilarczyk, dr hab. Jan Ptak, prof. dr hab. Aleksander Smoliński, dr hab. Tomasz Strzeżek, dr hab. Jacek Szczepański, płk prof. dr hab. Janusz Zuziak, dr hab. Tadeusz Zych

Tom powstał przy współpracy

Zespołu Historii Wojskowości Komitetu Nauk Historycznych Polskiej Akademii Nauk

ISSN 2299-3916

Korekta językowa: Judyta Grabowska

Przekład streszczeń na język angielski i rosyjski – Agencja Tłumaczeń ABEO

Adres redakcji:

Ośrodek Badań Historii Wojskowej
Muzeum Wojska w Białymstoku
ul. Jana Kilińskiego 7
15-089 Białystok
tel. 535 942 007
e-mail: obhw@mwb.com.pl

Wydawca:

Ośrodek Badań Historii Wojskowej
Muzeum Wojska w Białymstoku
www.mwb.com.pl

Skład, druk i oprawa:

Alter Studio
ul. Legionowa 30 lok. 211
15-281 Białystok
www.alterstudio.com.pl

© Ośrodek Badań Historii Wojskowej
Muzeum Wojska w Białymstoku
Białystok 2018

Na okładce:

L. Rousselot, Garde Impériale – Cheval-légers
lanciers Polonais 1807–1814.

Nakład 200 egzemplarzy

Spis treści

Od Redakcji	5
-----------------------	---

STUDIA

Mariusz Cieśla – Napierśnik zbroi z warsztatu mediolańskiego w kolekcji Muzeum Wojska Polskiego w Warszawie. Analiza porównawcza	7
--	---

Krzysztof Kuczyński – „Mała wojna” generała Dominika Dziewanowskiego. Teoria i jej praktyczne wykorzystanie w kampanii 1812 r. na przykładzie działań 28. Brygady Lekkiej Jazdy	57
---	----

Włodzimierz Nabywaniec – Seweryn Fredro (1785–1845). Zarys biografii oficera szwoleżerów	99
--	----

Andrzej Chojnacki – Studium nad operacyjnym wykorzystaniem międzyrzecza Wisły, Bugu i Wieprza w dobie wojen napoleońskich (1795–1813)	119
---	-----

Przemysław Gorzałka – Sprawa kapitana Neidhardta, czyli o sukcesach „służb sekretnych” Księstwa Warszawskiego	155
---	-----

Paweł Krokosz – Bohaterstwo żołnierzy armii rosyjskiej czasu „wojny ojczyźnianej 1812 roku” – temat prac rosyjskich artystów malarzy XIX – pocz. XX w.	175
--	-----

Rafał Mieczkowski – Mimowolne „gwiazdy” obiektywu. Wraki czołgów Mark II pod Bullecourt w ujęciu niemieckiej fotografii propagandowej Wielkiej Wojny	205
--	-----

Aleksander Smoliński – Zachodnia Dywizja Strzelecka Robotniczo-Chłopskiej Armii Czerwonej z lat 1917–1919 – pierwsza polskojęzyczna wielka jednostka sowieckich sił zbrojnych	227
---	-----

Jerzy S. Wojciechowski – Przyczynek do dziejów pierwszego kursu Przysposobienia Wojskowego Broni Pancernej	277
--	-----

Tomasz Wesołowski – Pierwszy etap prac Sztabu Głównego nad planem operacyjnym „Zachód” (luty – połowa marca 1939 r.) w dokumentach, relacjach i wspomnieniach jego twórców	289
--	-----

Paweł Jaroniec – Obraz działań jednostek „ludowego” Wojska Polskiego na Wale Pomorskim, Pomorzu Zachodnim i Kołobrzegu między styczniem a marcem 1945 r. w świetle relacji i wspomnień kombatantów zamieszczanych w prasie codziennej PRL	327
---	-----

ŹRÓDŁA

Marcin Baranowski, Maciej Trąbski – Dwa źródła do planów modernizacji twierdzy częstochowskiej w czasach Księstwa Warszawskiego 359

RECENZJE I OMÓWIENIA

Aleksander Smoliński – Monografia dotycząca nowożytnych fortyfikacji z obszarów dawnej Rzeczypospolitej Obojga Narodów 377

Karol Olejnik (Poznań) – Sprawozdanie z konferencji „Pierwsze dni niepodległości”, Białystok 14–16 marca 2018 r. 385

Sprostowania 393

Informacje o autorach 394

Instrukcja wydawnicza 396

Aleksander Smoliński (Toruń)

**ZACHODNIA DYWIZJA STRZELECKA
ROBOTNICZO-CHŁOPSKIEJ ARMII CZERWONEJ Z LAT 1917–1919
– PIERWSZA POLSKOJĘZYCZNA
WIELKA JEDNOSTKA SOWIECKICH SIŁ ZBROJNYCH**

Na wstępie, gwoli wprowadzenia pewnego porządku, należy uściślić dwa pojęcia. Po pierwsze formacje złożone z Polaków lub też mieszkańców byłego zaboru rosyjskiego, bądź innych ziem dawnej Rzeczypospolitej Obojga Narodów, którzy choć mówili po polsku to niekoniecznie byli Polakami, należy nazywać raczej polskojęzycznymi, a nie polskimi formacjami Robotniczo-Chłopskiej Armii Czerwonej. To drugie rozwiązanie sugerowałoby bowiem, że w latach 1917–1921 mieliśmy do czynienia z jakąś *quasi* legalną, walczącą wyłącznie – lub chociażby głównie – o polskie interesy narodowe, formą polskich sił zbrojnych, a tak przecież nie było. Nie były to bowiem alternatywne formacje funkcjonujące legalnie, co najmniej od października 1918 r., Wojska Polskiego, które w interesującym nas tutaj okresie czasu walczyło, przede wszystkim z Armią Czerwoną, wyłącznie o niepodległość Rzeczypospolitej i realizację polskich interesów narodowych, w tym również terytorialnych.

Poza tym zgodnie z ideologią głoszoną przez ówczesnych bolszewików oraz wszystkie późniejsze partie komunistyczne prawdziwy komunista „internacjonalista” nie miał świadomości narodowej, a jedynie klasową. Stąd też jego język był wyłącznie narzędziem komunikacji i walki klasowej, a nie jednym z wyznaczników świadomości i przynależności narodowej. Według istotnych ustaleń ostatnich lat, ci sami komuniści, najczęściej pochodzenia żydowskiego, w zależności od potrzeb pojawiali się raz w Sekcji Polskiej, w innym zaś przypadku w Sekcji Litewsko-Białoruskiej, Sekcji Ukraińskiej bądź też w Sekcji Żydowskiej RKP (b). W efekcie wiosną 1920 r. nic nie stało na przeszkodzie, aby aktywnie przyłączyli się do antypolskiej propagandy komunistycznej opartej o hasła wielkorosyjskiego

szowinizmu. W związku z powyższym tam, gdzie to będzie możliwe, autor będzie unikał używania powszechnego w dotychczasowej polskiej historiografii pojęcia „polscy komuniści”, zastępując je mniej jednoznacznym określeniem „polskojęzyczni komuniści”¹. Uwagi te i zastrzeżenia nie oznaczają oczywiście, że pewna część ówczesnych polskojęzycznych krasnoarmiejców siłą wcielonych do Armii Czerwonej nie mogła poczuwać się do polskości. W końcu problem narodowości to także kwestia samoświadomości, a więc całkowicie dobrowolnego poczucia przynależności do takiej, a nie innej wspólnoty narodowej. Tyle tylko, że w rzeczywistości polskojęzyczni komuniści oraz ci, którzy dobrowolnie – ochotniczo² – wstępowali w szeregi sowieckich sił zbrojnych, negując tym samym potrzebę i fakt realnego istnienia niepodległego państwa polskiego, występując jednocześnie z bronią w rękę przeciwko Rzeczypospolitej Polskiej oraz jej armii³, realizowali wyłącznie interesy moskiewskich komunistów i w obiektywny sposób działając na szkodę państwa i narodu polskiego dopuszczali się narodowej zdrady, a co najmniej narodowego zaprzaństwa. Nie należy jednak zapominać, że zdecydowana większość ówczesnych polskojęzycznych krasnoarmiejców oraz działaczy komunistycznych nigdy wcześniej nie była obywatelami jakiegokolwiek formy niepodległego państwa polskiego, zaś spora część polskojęzycznych krasnoarmiejców pochodziła z regularnego poboru, gdyż jako obywatele byłego Imperium Rosyjskiego, a następnie sowieckiej Rosji, zobowiązani byli do służby wojskowej w Robotniczo-Chłopskiej Armii Czerwonej. Tak więc kwestie te trzeba traktować jako złożony problem prawny.

Tymczasem obowiązująca dotychczas w Polsce, głównie zaś w rodzimej historiografii, swoista poprawność polityczna i jednocześnie poprawność historyczna w formacjach zbrojnych tworzonych po 1917 r. w Rosji sowieckiej⁴ nakazywała

¹ K. Zieliński, *O Polską Republikę Rad. Działalność polskich komunistów w Rosji Radzieckiej 1918–1922*, Lublin 2013, s. 96, 100, 113–114.

² Jeżeli wierzyć literaturze, która powstała przed 1989 r., świadczyć mogą o tym chociażby motywacje ideologiczne, które w 1919 r. przyświecały rzekomo ochotnikom wstępującym do polskojęzycznych formacji Armii Czerwonej. Jeden z nich – pochodzący z Wielkopolski dezerterski, służący wcześniej w Batalionie Rezerwowym Wojsk Wielkopolskich, Stanisław Kozuszek – swoją chęć walki w szeregach Zachodniej Dywizji Strzeleckiej uzasadniał następująco: „Ja teraz chciałbym dostać się do Zachodniej Dywizji Strzelców, ażeby walczyć u nas w Polsce o dyktaturę proletariatu”. Natomiast Antoni Geniusz z guberni moskiewskiej twierdził, że „chciałby walczyć w polskiej armii [sic!] przeciwko polskim burżujom i za swój kraj” – cit. per T. Butkiewicz, A. Ślisz, *Polscy żołnierze Wielkiego Października*, Warszawa 1987, s. 218–219.

³ Vide: K. Trembicka, *Środowisko komunistów wobec odzyskania niepodległości przez Polskę i wojny polsko-bolszewickiej*, [w:] *Komuniści w międzywojennej Warszawie*, „Warszawa Nie?pokonana”, t. VIII, red. E. Kowalczyk, Warszawa 2014.

⁴ Autor będzie używał pojęcia „Sowiecki” zamiast najczęściej wykorzystywanego w Polsce terminu „radziecki”. Taką bowiem terminologią posługiwał się (i nadal posługuje) cały cywilizowany świat oraz nauka zwana sowietologią. Poza tym doskonale koresponduje on z charakterem stworzonego ustroju państwowego, a opierającego się o system sowieców, czyli *quasi* rad, nie mających nic wspól-

widzieć jakąś realną – polską – alternatywę, która byłaby w stanie urządzić Polakom jakąś egzystencję we własnym państwie⁵. Tak zaś nie było, a dla Lenina oraz innych ówczesnych – głównie bolszewickich – ideologów „komunistyczna Polska” miała być jedynie jednym z elementów najpierw europejskiej, a następnie światowej rewolucji. W takim zaś układzie, o jakiegokolwiek formie jej niepodległości nie mogło być nawet mowy. Był to bowiem dla nich jedynie pomost oddzielający ich od, jak się to wówczas im wydawało, rewolucyjnych Niemiec.

Kolejna kwestia dotyczy nazewnictwa konfliktu z lat 1919–1920–1921, określane go często jako wojna „polsko-bolszewicka”⁶ lub też wojna „polsko-rosyjska”⁷. Zdaniem piszącego te słowa żaden z tych terminów nie jest prawidłowy, a konflikt ten powinien być nazywany po prostu „wojną polsko-sowiecką”, gdyż Rzeczpospolita Polska walczyła wówczas z krajem budującym system sowiecki, w którym co prawda bolszewicy odgrywali rolę dominującą, ale nie byli jedyną siłą polityczną i społeczną sprawującą władzę. Jedynie bardzo niewielka część ówczesnych krasnoarmiejców, podobnie zresztą jak przedstawiciele części sowieckich organów władzy, należała do Rosyjskiej Komunistycznej Partii (bolszewików), zaś w szeregach Armii Czerwonej dominowali słabo uświadomieni klasowo chłopci, na dodatek wykazujący wtenczas raczej skłonności anarchiczne, a nie rewolucyjne⁸. Najważniejszym ich kontaktem z efektami tzw. rewolucji bolszewickiej był natomiast udział w często krwawym podziale pańskiej ziemi oraz ofiary składane na ołtarzu rewolucji w ramach systemu gospodarczego zwanego „komunizmem wojennym”. Poza tym kolejnym powodem, dla którego nie można mówić o „wojnie polsko-rosyjskiej” jest fakt polegający na tym, że dawnej Rosji już nie było, przy czym za jej legalnych spadkobierców uważali się „biali”⁹, z którymi Polska wojny nie

nego z w pełni demokratycznymi wyborami. Stąd też nie stanowiły one rzeczywistej reprezentacji społecznej. Poza tym termin „radziecki” w języku polskim ma znacznie starszą proveniencję i zupełnie odmienne znaczenie. Trudno też zgodzić się z zarzutem, że pojęcia „sowiecki”, czy też „Sowieci”, w przeciwieństwie do „radziecki” mają wydźwięk ideologiczny i jednocześnie pejoratywny. Jedno z drugim nie ma bowiem nic wspólnego. Podobnie wątpliwym jest też twierdzenie, że stosowanie pojęcia „sowiecki” – wraz z jego odmianami – jest wprowadzaniem do języka polskiego rusycyzmów.

⁵ O polskich interpretacjach komunizmu w wydaniu sowieckim vide: M. Broda, J. Kurczak, P. Waingertner, *Komunizm w Rosji i jego polskie interpretacje*, Łódź 2006.

⁶ K. Zieliński, op. cit., s. 19; Z. Kowalski, *Szablą i piórem. Wojna polsko-bolszewicka 1919–1920 na łamach polskich fachowych periodyków wojskowych z lat 1919–1939*, Toruń 2001.

⁷ Zwolennikiem tej tezy jest L. Wyszczelski, *Wojna polsko-rosyjska 1919–1920. Mity, legendy i fakty*, Warszawa 2016, s. 74–75; idem, *Niewypowiedziana wojna. Wojna polsko-rosyjska 1919 roku*, Toruń 2005; idem, *Wojna polsko-rosyjska 1919–1920*, t. I–II, Warszawa 2010. Jednak podawane przez niego argumenty nie są przekonujące.

⁸ Vide: Т. Осипова, *Российское крестьянство в революции и гражданской войне*, Москва 2001.

⁹ А. Деникин, *Путь русского офицера*, Москва 2002, s. 260 i passim; В. Матасов, *Белое движение на Юге России 1917–1920 годы*, Montreal 1990; П. Зырянов, *Адмирал Колчак Верховный Правитель России*, Москва 2006.

toczyła. Tak więc najbardziej adekwatnym terminem pozostaje nazwa „wojna polsko-sowiecka”.

Formalnie na mocy „Dekretu o pokoju” uchwalonego 8 listopada 1917 r. na II Ogólnorosyjskim Zjeździe Rad Delegatów Robotniczych, Żołnierskich i Chłopskich¹⁰ oraz na mocy „Deklaracji Praw Narodów Rosji” z 15 listopada tego roku, ogłoszonej przez Radę Komisarzy Ludowych¹¹, narody zamieszkujące Rosję uzyskały, przynajmniej teoretycznie, prawo do samostanowienia. W rzeczywistości akty te mówiły o jakiejś autonomii terytorialnej, co miało sprzyjać pozostaniu wszystkich tych nacji w „wolnej, socjalistycznej” wspólnocie narodów¹². Dla większości Polaków takie rozwiązanie było jednak nie do przyjęcia, przy czym doskonale zdawali sobie oni sprawę z faktu, że taka interpretacja tych aktów – pomimo ich ogromnej wartości propagandowej – była wymuszona przez istniejącą w sowieckiej Rosji niezwykle trudną sytuację polityczną i ekonomiczną¹³ oraz przez konieczność

¹⁰ *Prawo międzynarodowe i historia dyplomatyczna. Wybór dokumentów*, t. II, oprac. L. Goldberg, Warszawa 1958, s. 1–3 – dok. nr 1.

¹¹ Pełne brzmienie tej deklaracji vide: ibidem, s. 3–5 – dok. nr 2.

¹² K. Zieliński, op. cit., s. 21. Nie należy też zapominać, że dla Lenina „żaden marksista nie zrywając z zasadami marksizmu i socjalizmu w ogóle, nie zdoła zaprzeczyć, że interesy socjalizmu stoją wyżej niż prawa narodów do samookreślenia” – vide: W. Lenin, *Dzieła wszystkie*, t. XXXV: *październik 1917 – marzec 1918*, Warszawa 1988, s. 244. Z tej oraz innych wypowiedzi Lenina wyraźnie widać, że w sposób bardzo swobodny interpretował głoszone formalnie prawo narodów do budowy niepodległego, oczywiście od Rosji – niezależnie od tego jaka by ona nie była – bytu państwowego i politycznego.

¹³ Sowiety nie mogły pozbyć się choćby ukraińskiego zboża, mięsa i cukru oraz węgla i innych kopalin, a także ważnych surowców z Kaukazu i Zakaukazia, jak chociażby ropy naftowej. Podobnie zresztą działo się przez cały okres międzywojenny. Był to skutek tego, iż przed wybuchem I wojny światowej Ukraina, która stanowiła zaledwie 2% terytorium Imperium Rosyjskiego, dostarczała aż 70% produkcji przemysłu surowcowo-wydobywczego, 15% przemysłu wytwórczego oraz aż 41,5% zbóż, głównie pszenicy i jęczmienia, przeznaczonych na eksport – szerzej vide choćby: A. Smoliński, *Problematyka gospodarki sowieckiej Ukrainy z lat 1921–1939 w świetle akt Oddziału II Sztabu Głównego Wojska Polskiego*, „Історичний Архів. Наукові студії” (Миколаїв) [dalej: „IA”] 2012, выпуск 9; idem, *Gospodarka sowieckiej Ukrainy z przełomu lat dwudziestych i trzydziestych w świetle akt Oddziału II Sztabu Głównego Wojska Polskiego*, „Studia z dziejów Wojskowości” 2012, t. I; idem, *Obraz przemysłu, rolnictwa i komunikacji sowieckiej Ukrainy z początku lat trzydziestych XX wieku w świetle akt polskiego wywiadu wojskowego*, [w:] *Україна – Польща: історична спадщина і сучасна свідомість*, Львів, 2013, выпуск 6; idem, *Oceny zmian ekonomicznych na sowieckiej Ukrainie od końca lat dwudziestych do końca lat trzydziestych XX w. sformułowane przez analityków polskiego wywiadu wojskowego oraz funkcjonariuszy polskich służb dyplomatycznych*, „IA” 2016, выпуск 16; idem, *Analizy i oceny zmian ekonomicznych na sowieckiej Ukrainie od końca lat 20. do końca lat 30. XX w. sformułowane przez oficerów Oddziału II Sztabu Głównego Wojska Polskiego oraz funkcjonariuszy polskich służb dyplomatycznych. Przyczynę do dziejów polskiego wywiadu wojskowego na Sowiety*, „Europa Orientalis. Studia z dziejów Europy Wschodniej i Państw Bałtyckich” [dalej: „Europa Orientalis”], 2016, nr 7; idem, *Przemysł ciężki, rolnictwo i komunikacja sowieckiej Ukrainy w latach trzydziestych XX w. w świetle akt Oddziału II Sztabu Głównego Wojska Polskiego oraz dokumentów polskiej służby dyplomatycznej w ZSRS*.

uzyskania przez bolszewików czasu na umocnienie swojej władzy oraz odbudowę gospodarki i budowę własnego potencjału militarnego (najpierw Czerwonej Gwardii, a następnie od stycznia 1918 r. regularnej Robotniczo-Chłopskiej Armii Czerwonej¹⁴). W praktyce więc deklarowane przez bolszewików samookreślenie narodów zastąpione zostało „samookreśleniem narodowym urzędującej na danym obszarze partii komunistycznej”, przy czym – jak to już wspomniano – ich strategicznym (ostatecznym) celem było zwycięstwo rewolucji, najpierw europejskiej, a następnie światowej¹⁵. W efekcie, bliżej nieokreślona, autonomiczna Polska klasy robotniczej i komunistycznej awangardy miała być jedynie jednym z członów „Federacyjnej Rosji Sowieckiej” (późniejszej Rosyjskiej Socjalistycznej Federacyjnej Republiki Sowieckiej), jak to w styczniu 1918 r. na Ogólnorosyjskim Zjeździe Sowietów (inaczej Rad) Delegatów Robotniczych, Żołnierskich i Chłopskich¹⁶, a po raz kolejny w kwietniu tego roku, stwierdził Józef Stalin¹⁷. Tak więc jakaś dokładniej niesprecyzowana rewolucyjna Polska miała dobrowolnie złączyć się z czerwoną Rosją, gdyż dla moskiewskich komunistów Polska nadal była integralną częścią dawnej carskiej

Przyczynek do oceny potencjału militarnego Ukraińskiej Socjalistycznej Republiki Sowieckiej oraz ZSRS w okresie międzywojennym, Oświęcim 2016; A. Appelbaum, *Czerwony głód*, Warszawa 2018. Tak samo kwestie te wyglądały po 1945 r. Podobnie jest również w przypadku współczesnej Federacji Rosyjskiej. Poza tym nie należy również zapominać, że obszar Ukrainy stanowił dla Sowietów naturalny pomost umożliwiający im oddziaływanie na Rumunię i Węgry, a nawet na położone dalej na południe kraje bałkańskie, np. Bułgarię – szerzej vide choćby: A. Smoliński, *Sowiecka Ukraina w ocenach Oddziału II Sztabu Głównego Wojska Polskiego – lata 1921–1939*, „Nad Wisłą i Dnieprem. Polska i Ukraina w Przestrzeni Europejskiej – Przeszłość i Teraźniejszość”, 2003–2004, nr 2–3; idem, *Sowiecka Ukraina z lat 1921–1939 w dokumentach Oddziału II Sztabu Głównego Wojska Polskiego oraz próba oceny wartości poznawczej tych akt*, „Przegląd Wschodni” 2006, t. X, z. 1; idem, *Akta Oddziału II Sztabu Głównego Wojska Polskiego jako źródło do poznania dziejów sowieckiej Ukrainy z lat 1921–1939*, „IA” 2012, выпуск 8; idem, *Armia Czerwona na sowieckiej Ukrainie oraz w pozostałych zachodnich okręgach wojskowych ZSRS w latach trzydziestych XX wieku w dokumentach Oddziału II Sztabu Głównego Wojska Polskiego*, „IA” 2014, nr 12.

- ¹⁴ Szerzej vide: *Армия и политика. Офицерский корпус в политической истории России. Документы и материалы 1917–1919 гг.*, t. II, oprac. А. Панов, Калуга 2002, s. 366–367, dok. nr 194; Л. Млечин, *Русская армия между Троцким и Сталиным*, Москва 2002, s. 4 i passim; E. Ziemke, *Armia Czerwona 1918–1941. Powstanie narzędzia agresji*, Oświęcim 2015, s. 34 i passim.
- ¹⁵ B. Stoczeńska, *Polityka narodowościowa państwa sowieckiego w polskiej myśli politycznej II Rzeczypospolitej*, [w:] *Związek Radziecki wobec krajów Europy Środkowej i Wschodniej 1920–1991*, red. J. Diec, A. Tyszkiewicz, Kraków 2004, s. 22 i passim; K. Trembicka, *Wielka wojna w strategii i taktyce partii komunistycznych w pierwszej połowie XX wieku – refleksje o znaczeniu i skutkach*, [w:] *Polska – Europa – Świat. Prace politologiczne i historyczne (księga jubileuszowa ofiarowana Profesorowi Edwardowi Olszewskiemu z okazji 70 rocznicy urodzin)*, red. M. Marczeńska-Rytko, S. Stępień, Lublin 2012, s. 645–649; K. Zieliński, op. cit., s. 22–23.
- ¹⁶ Sprawozdanie prasowe z tego wystąpienia vide: *J. W. Stalin. Dzieła*, t. IV: *Listopad 1917–1920*, Warszawa 1951, s. 42–49.
- ¹⁷ Ibidem, s. 89–90 – Projekt przyjęty przez WCIK do opracowania Konstytucji Republiki Radzieckiej – 25 IV 1918 r.; K. Grünberg, *Polska karta Stalina*, Toruń 1991, s. 29 i in.

Rosji, zaś Polacy – dobrowolnie i na zasadzie samostanowienia – powinni połączyć się w nowym związku z innymi narodami nowego imperium. Kraj ten nie mógł bowiem odgradzać bolszewików od ogarniętych rewolucyjnym fermentem Niemiec, postrzeganych wówczas jako główny nośnik ideologii komunistycznej w Europie Zachodniej oraz nadzieja na przekształcenie się bolszewickiego przewrotu w Rosji najpierw w europejską, a następnie w światową rewolucję komunistyczną¹⁸.

Nie należy zapominać, że mimo strat terytorialnych wynikłych z zakończonego klęską udziału w I wojnie światowej oraz będących efektem powstania na obszarze dawnego Imperium Rosyjskiego całego szeregu państw narodowych, sowiecka Rosja nadal była ogromnym państwem o potencjalnie niemałych możliwościach ekonomicznych i politycznych. Takie też były aspiracje nowych władców tego organizmu o nieznanym wcześniej kształcie politycznym oraz gospodarczym i społecznym. Poza tym, podobnie jak wcześniej, jego położenie geopolityczne w dalszym ciągu warunkowało swoistą konieczność realizacji ideologii imperialistycznej. Tym razem jednak miała odbywać się pod hasłem internacjonalizmu i walki z międzynarodowym kapitałem, przy czym początkowo jej głównym celem była odbudowa – metodą aneksji i tworzenia stref wpływów – panowania na całym obszarze byłego Imperium Rosyjskiego oraz przywrócenie bezpośredniego kontaktu z Niemcami, a tym samym z Europą Zachodnią. Tym samym Sowietci odziedziczyli po carskiej Rosji najważniejsze kierunki polityki zagranicznej. W takiej zaś konstelacji politycznej nie było miejsca dla niepodległej Polski (co najwyżej całkowicie zależnego od nich komunistycznego państwa, co też udało się im osiągnąć w wyniku zwycięstwa w II wojnie światowej), a uzyskanie wspólnej granicy z Niemcami miało być punktem wyjścia do realizacji kolejnych zadań, najpierw rewolucji europejskiej, a następnie światowej. Celem ostatecznym była bowiem możliwie wielka proletariacka republika, której kolebką i jednocześnie najważniejszą, sprawującą kontrolę, częścią byłaby „czerwona” Rosja. Warto tutaj zauważyć, że konsekwentny i skuteczny marsz Imperium Rosyjskiego nad Bałtyk oraz do Niemiec i Europy był głównym celem politycznym tego państwa sformułowanym i realizowanym co najmniej od panowania cara Piotra I¹⁹.

Według nowszych obliczeń historyków na początku interesującego nas tutaj okresu na terenach dawnego imperium Romanowów przebywało zapewne co naj-

¹⁸ K. Zieliński, op. cit., s. 23, 60, 61.

¹⁹ E. Czapiewski, *Rosja bolszewicka – źródła integracji Europy po rosyjsku*, [w:] *Europa środkowo-wschodnia – w kręgu koncepcji Międzymorza*, red. E. Czapiewski, A. Szczepańska-Dudziak, Szczecin 2017, s. 111 i passim. Autor ten zdaje się być zwolennikiem tezy, że „czerwona” Rosja nie mogła realizować innej polityki zagranicznej od tej, jaką prowadziła po ostatecznym zwycięstwie w wojnie domowej. M. Malia, *Sowiecka tragedia. Historia komunistycznego imperium rosyjskiego*, Warszawa 1998; M. Heller, A. Niekricz, *Utopia u władzy. Historia Związku Sowieckiego. Od narodzin do wielkości 1917–1939*, Poznań 2016.

mniej milion Polaków oraz mieszkańców Królestwa Polskiego innych narodowości²⁰. Byli to żołnierze służący w dawnej Armii Rosyjskiej²¹ – początkowo około 600 000 (w 1918 r. około 215 000 z nich powróciło do kraju) – kilkaset tysięcy Polaków, nie licząc mieszkańców Kresów, którzy przed 1914 r. wyjeżdżali do Rosji w poszukiwaniu pracy²², a także od 800 000 do 1 000 000 osób ewakuowanych z Królestwa Polskiego i Galicji w 1915 r.²³ Być może na początku 1918 r., w sumie, wraz z Polakami jeńcami z Cesarsko-Królewskiej Armii Austro-Węgierskiej oraz z armii cesarskich Niemiec było ich około 2 000 000. Niewykluczone też, że w końcu tego roku na terenie objętym władzą sowiecką pozostało już tylko około 800 000 Polaków

²⁰ Natomiast w starszej literaturze przedmiotu w okresie I wojny światowej, zwłaszcza zaś w jej ostatnich latach, w Rosji miało przebywać od 2 000 000 do nawet 4 000 000 Polaków. W jednej z prac podano dokładną ich liczbę wynoszącą 3 747 384 mężczyzn, kobiet i dzieci. Z tego emigracja wynikająca z ewakuacji przez Armię Rosyjską Królestwa Polskiego oraz części tzw. „ziem zabranych” miała obejmować 900 000 ludzi. Do nich należy doliczyć 300 000 emigrantów z guberni chełmskiej oraz z Galicji. Wynika więc z tego, że dawna emigracja przebywająca na terenie Rosji już od dłuższego czasu, w końcowym okresie udziału tego kraju w Wielkiej Wojnie, powinna obejmować około 2 500 000 Polaków. W. Tęgoborski, *Polacy w Związku Radzieckim*, Moskwa 1929, s. 27 i passim. Wydaje się jednak, że liczba 4 000 000 Polaków, którzy w 1917 r. mieliby przebywać w Rosji jest jednak mocno zawyżona.

²¹ Termin „Armia Rosyjska” (Русская Армия), który był wówczas nazwą własną, będzie pisany przez autora wielką literą. Podobnie czyniła zresztą, i nadal czyni, znaczna część historyków rosyjskich, vide choćby: *Военный энциклопедический словарь*, red. A. Горкин, В. Золотарев, В. Манилов, В. Милованов, Moskwa 2002, s. 1342–1345, a także: *Хрестоматия по русской военной истории*, oprac. Л. Г. Безкровный, Moskwa 1947; A. Керсновский, *История Русской Армии*, Moskwa 1999.

²² Byli to głównie mężczyźni podejmujący pracę między innymi na rosyjskich kolejach oraz w przemyśle. Często też wyjeżdżały całe rodziny, by w nowym miejscu znaleźć lepsze warunki egzystencji. J. Maciejewski, *Zawadiaka. Dzienniki frontowe 1914–1920*, Warszawa 2015; *Железные дороги и процессы социальной модернизации России в середине XIX – начале XX в.*, Тамбов 2009; *Поляки в истории российской провинции XIX–XX вв. Диалог цивилизаций*, Тамбов 2010.

²³ Według danych znajdujących się w 1916 r. w posiadaniu działającego w Piotrogradzie Centralnego Komitetu Obywatelskiego ogólna liczba wygnańców Polaków zarejestrowanych przez wszystkie działające wówczas w Rosji organizacje polskie wynosiła 744 319 osób, co stanowiło 23,9% wszystkich uchodźców w Rosji, których było w tym czasie aż 3 113 372 osoby. Z tego pod opieką Komitetu znajdowało się 333 794 Polaków obojga płci. Z biegiem czasu ich liczba urosła do 343 791 osób. Byli to jednak głównie „włościanie”. Tak więc liczby te na pewno nie obejmują wszystkich Polaków, których wojna zmusiła do opuszczenia Królestwa Polskiego. *Uchodźstwo polskie w Rosji w latach I wojny światowej w świetle dokumentów*, oprac. M. Korzeniowski, K. Latawiec, D. Tarasiuk, Lublin 2018, s. 89–90 – dok nr 35; ibidem, s. 151 – dok. nr 41; ibidem, s. 155 – dok. nr 43. Vide także: ibidem, s. 163–167 – dok. nr 44 – Artykuł „Ze statystyki wygnańców” opublikowany w czasopiśmie „Życie Kościelne”, nr 3 z 1916 r. O tych kwestiach szerzej vide także: M. Korzeniowski, *Uchodźcy z ziem polskich podczas I wojny światowej*, [w:] *Jak Polacy przeżywali wojny światowe?*, red. T. Schramm, P. Skubisz, Szczecin 2016; O. Tomaszewska, „Bieżeństwo” i jego następstwa. *Wydarzenia na pograniczu podlasko-mazowieckim w latach Wielkiej Wojny*, [w:] *Wojna i ludzie. Społeczne aspekty I wojny światowej w Europie wschodniej*, red. D. Michaluk, Ciechanowiec 2015; ibidem, I. Bielowa, „Przed rewolucją dobrze się żyło miejscowym gospodarzom i uchodźcom...”. *Uchodźcy z guberni zachodnich w centralnej Rosji w latach 1915–1925*.

– byłych carskich żołnierzy i jeńców oraz zesłańców i uchodźców²⁴. Ich liczba ustawicznie spadała i już w kwietniu 1919 r., według oficjalnych danych, w sowieckiej Rosji przebywało jedynie 265 000 uchodźców narodowości polskiej, w tym 95 000 byłych wojskowych i 68 000 jeńców²⁵. Dokładnych danych statystycznych zapewne nigdy nie poznamy, gdyż ani odpowiednie urzędy rosyjskie, ani też późniejsze władze sowieckie nie były ich wówczas w stanie zgromadzić²⁶. Nie należy jednak zapominać, że ludzie ci, głównie zaś co oczywiste mężczyźni, mogli zasilić wszelkiego rodzaju polskojęzyczne formacje Armii Czerwonej. Poza tym stanowili oni jeden z istotnych powodów funkcjonowania w sowieckiej Rosji rozlicznych organizacji kierowanych przez polskich i polskojęzycznych komunistów²⁷. Stąd też jednym z ich

²⁴ Według danych Wydziału Reemigracyjnego Ministerstwa Spraw Wewnętrznych na przestrzeni tego roku do kraju legalnie powróciło blisko 176 000 osób. Nie należy zapominać, że pomimo rozlicznych trudności i niebezpieczeństw powroty ewakuowanych w 1915 r. na tereny, które znalazły się w składzie Rzeczypospolitej Polskiej trwały także w latach następnych. A. Czarniakiewicz, „*Kronika poszukiwania utraconej Ojczyzny: doświadczenia powrotu z uchodźstwa w świetle dziennika Piotra Sieuruka*, [w:] *Wojna i ludzie... Warto też tutaj dodać, że niekiedy ludzie ci budzili zaniepokojenie władz wojskowych, gdyż: „Niektórzy z powracających zachowaniem swoim oraz ze względu na posiadanie znacznych sum pieniędzy, wzbudzają podejrzenie, że są wysłannikami rządu bolszewickiego. Policja [...] prowadzi obserwację najbardziej podejrzanych [...]” – O niepodległą i granice*, t. II: *Raporty i komunikaty naczelnych władz wojskowych o sytuacji wewnętrznej Polski 1919–1920*, oprac. M. Jabłonowski, P. Stawecki, T. Wawrzyński, Warszawa – Pułtusk 1999/2000, s. 286 – Komunikat informacyjny nr 1 (68) z 3 I 1920 r. z Okręgu Generalnego: Warszawy, Łodzi, Kielce, Lublina oraz terenów plebiscytowych w cieszyńskim.

²⁵ Szerzej vide: J. Holzer, J. Molenda, *Polska w pierwszej wojnie światowej*, Warszawa 1963, s. 64 i passim; E. Kołodziej, *Wychodźstwo zarobkowe z Polski 1918–1939. Studia nad polityką emigracyjną II Rzeczypospolitej*, Warszawa 1982, s. 34–35; T. Butkiewicz, A. Ślisz, op. cit., s. 226 i nast.; M. Korzeniowski, *Na wygnanym szlaku... Działalność Centralnego Komitetu Obywatelskiego Królestwa Polskiego na Białorusi w latach 1915–1918*, Lublin 2001, s. 107–108; W. Materski, *Na widencie. II Rzeczpospolita wobec Sowietów 1918–1943*, Warszawa 2005, s. 15–16; K. Zieliński, op. cit., s. 34–36; A. Dobroński, *Pobór do armii rosyjskiej i służba w niej żołnierzy z Królestwa Polskiego (1907–1914)*, „*Studia i Materiały do Historii Wojskowości*” [dalej: SMHW], 1979, t. XXII; M. Zgórnjak, *1914–1918. Studia i szkice z dziejów I wojny światowej*, Kraków 1987; T. Radziwonowicz, *Polacy w armii rosyjskiej (1874–1914)*, „SMHW”, 1988, t. XXX; M. Kulik, *Polacy wśród wyższych oficerów armii rosyjskiej Warszawskiego Okręgu Wojskowego (1865–1914)*, Warszawa 2008; idem, *Polacy w rosyjskim korpusie oficerskim przed wybuchem pierwszej wojny światowej*, [w:] *Imperia, narody i społeczeństwa Europy Wschodniej i Środkowej na progu pierwszej wojny światowej*, red. A. Nowak, Warszawa 2016; J. Legieć, *Służba rekrutów z Królestwa Polskiego w armii rosyjskiej w latach 1874–1913*, Kielce 2013; idem, *Między irredentą a kolaboracją. Postawy społeczeństwa polskiego w latach niewoli – „W obcym mundurze”*, red. L. Michalska-Bracha, M. Korybut-Marciniak, Warszawa 2013; A. Chwałba, *Polacy w służbie Moskali*, Warszawa 2014; M. Kulik, *Polacy w armii rosyjskiej...*

²⁶ Poza zwykłym niedbalstwem i rewolucyjnym chaosem był to również efekt dość specyficznego stosunku do ludzkiego życia oraz braku znajomości metod nowoczesnej statystyki, które umożliwiałyby prowadzenie w miarę wiarygodnej sprawozdawczości.

²⁷ W okresie od I do IV 1921 r. na terenie sowieckiej Rosji przebywało od 15 000 do 18 000 polskojęzycznych i polskich komunistów. Jednakże dane te są niekompletne, gdyż część z nich nadal pełniła

głównych zadań była komunikacja i nakłonienie tych ludzi do wstępowania do kierowanych przez rosyjskich bolszewików sił zbrojnych²⁸.

Warto także zauważyć, że w stosunku do ogółu ludności polskiej przebywającej w sowieckiej Rosji liczba komunistów polskiego pochodzenia była stosunkowo duża. Według obliczeń, które można znaleźć we współczesnej polskiej literaturze historycznej, Polacy byli wówczas zaledwie czternastą co do liczebności mniejszością narodową, ale siódmą nacją pod względem liczby członków Rosyjskiej Komunistycznej Partii (bolszewików)²⁹, przy czym ponoć około 8 000 Polaków wzięło udział w pierwszym etapie rosyjskiej wojny domowej – oczywiście po stronie „czerwonych”. Jednocześnie aż 90% osób znanych z nazwiska służyło najpierw w Czerwonej Gwardii, a następnie w Robotniczo-Chłopskiej Armii Czerwonej i Czerwonej Marynarce Wojennej³⁰, a także w oddziałach partyzanckich kontrolowanych przez bolszewików. Ponadto 126 osób polskiego pochodzenia organizowało oraz pełniło funkcje komandirów³¹ – lub ich zastępców – różnorodnych formacji sowieckich sił zbrojnych, a 111 wchodziło w skład komitetów wojskowo-rewolucyjnych różnych szczebli. Natomiast na przestrzeni całego okresu wojny domowej w Rosji 296

służbę w Armii Czerwonej, zaś inni po powrocie z frontu nie zdążyli się jeszcze zarejestrować. Mimo to liczba polskich komunistów w Rosji przewyższała ówczesną liczbę komunistów w kraju, gdyż w połowie 1919 r. miało ich tam być zaledwie około 10 000, przy czym do 1923 r. ich liczba zmalała o blisko połowę. K. Zieliński, op. cit., s. 83, 255; H. Cimek, *Mniejszości narodowe w ruchu rewolucyjnym w II Rzeczypospolitej*, Rzeszów 2011, s. 29.

²⁸ K. Zieliński, op. cit., s. 37 i nast.

²⁹ Także po zakończeniu rosyjskiej wojny domowej udział „Polaków” w tworzeniu i funkcjonowaniu struktur sowieckiego państwa był znaczący. Według oficjalnych danych „polskich” członków RKP (b)/WKP (b) w stosunku do ogólnej liczby polskojęzycznej ludności ZSRS było 3-krotnie więcej niż wynosiły podobne wskaźniki dla Rosjan, 7-krotnie więcej niż Białorusinów i aż 9-krotnie więcej jak to miało miejsce w przypadku Ukraińców. Natomiast w 1922 r. polscy komuniści w ZSRS stanowili około 1% zamieszkałych tam „Polaków”, podczas gdy odsetek komunistów wśród całej jego populacji wynosił zaledwie 0,29%. Po Rosjanach, Ukraińcach i Żydach była to wówczas w RKP (b) czwarta grupa narodowościowa. Część z nich zajmowała też ważne stanowiska partyjne i państwowe – vide: M. Iwanow, *Polacy w Związku Radzieckim. 1917–1990*, [w:] *Polacy w Kościele Katolickim w ZSRR*, red. E. Walewander, Lublin 1991, s. 55–58; H. Cimek, *Mniejszości narodowe...*, s. 29; K. Zieliński, op. cit., s. 90, 97–98, 255–257, 283.

³⁰ Z racji specyfiki służby we flocie wojennej, której okręty z reguły wyposażone były w skomplikowane urządzenia techniczne, często byli to robotnicy przemysłowi oraz przedstawiciele polskiej inteligencji technicznej. T. Parczewski, *Pamiętniki gubernatora Kronsztadu*, oprac. T. Bohun, Warszawa 2006.

³¹ Na określenie kadr dowódczych ówczesnej Armii Czerwonej autor będzie używał rosyjskiego, a właściwie sowieckiego, pojęcia „komandir”. Jego powszechne wykorzystywanie w sowieckich siłach zbrojnych, poza innymi czynnikami – w tym historycznymi, było zaś efektem nieistnienia wówczas w ich szeregach stopni oficerskich zastąpionych nazwami sprawowanych funkcji dowódczych. Poza tym pierwotnie pochodziły one z wyboru, co w połączeniu z jej klasowym i rewolucyjnym charakterem powodowało, że było to wojsko całkowicie odmienne od innych armii ówczesnej Europy, w tym również od Wojska Polskiego.

„Polaków” zajmowało w Armii Czerwonej wyższe stanowiska dowódcze³², zaś 861 niższe. Oprócz tego 34 z nich piastowało ważne stanowiska członków rewolucyjnych rad wojennych dywizji, armii i frontów, a 213 służyło w odpowiedzialnych za represje wydziałach politycznych³³. Nie należy też zapominać, że oprócz Żydów i Łotyszy polskojęzyczni komuniści tworzyli też kadry Ogólnorosyjskiej Nadzwyczajnej Komisji do Walki z Sabotażem i Kontrrewolucją, czyli zwanej popularnie CzK³⁴, na czele której stał Feliks Dzierżyński³⁵.

Wynika więc z tego, że znaczna część mniejszości polskiej zamieszkującej sowiecką Rosję, a także wszystkich innych Polaków oraz mieszkańców dawnego Królestwa Polskiego i pozostałych ziem polskich, którzy znaleźli się tam w wyniku wydarzeń związanych z I wojną światową, stanowiła grupę dość mocno skomunizowaną (zbolszewizowaną) lub co najmniej nastawioną przychylnie do zmian społecznych, politycznych i ekonomicznych zachodzących tam po przewrocie bolszewickim z listopada 1917 r. W efekcie tego grupa ta aktywnie włączyła się

³² Przykładem może być tutaj chociażby Michał Lewandowski, który w czasie rosyjskiej wojny domowej dowodził najpierw 11. Armią Frontu Kaukaskiego, a następnie 9. Armią Frontu Turkiestańskiego. Należącą do tego samego frontu 1. Armią dowodził Józef Błażewicz, zaś Ignacy Gintowt-Dziwiałowski był zastępcą dowódcy Frontu Wschodniego. *Międzynarodowy ruch robotniczy*, t. I: *Wiek XIX–1945*, red. I. Koberdowa, W. Toporowicz, J. Tomicki, F. Zbiniewicz, Warszawa 1976, s. 342. O dalszym przebiegu kariery wojskowej oraz o losach tych komunistów, którzy często mieli problemy w określeniu własnych korzeni narodowych szerzej vide choćby: *Księga Polaków uczestników rewolucji październikowej 1917–1920. Biografie*, red. A. Kochański, Warszawa 1967, s. 83, 213, 496; J. Wojtkowiak, *Polacy i Litwini oficerowie Armii Czerwonej w latach 1922–1941. Słownik biograficzny*, Warszawa 2015, s. 110–112, 309–310. Poza tym pewne informacje na ten temat można znaleźć także w pracy: S. Czerep, *Generalowie i admirałowie polskiego pochodzenia w armii rosyjskiej 1914–1917*, Białystok 2014.

³³ Według ustaleń starszej polskiej literatury historycznej ogólna liczba „Polaków”, którzy uczestniczyli w przewrocie bolszewickim, rosyjskiej wojnie domowej, a także po stronie sowieckiej walczyli z Polską w latach 1919–1920–1921, wynosiła około 100 000. Jednak większość z nich była wówczas bezpartyjna – vide: J. Sobczak, *Udział Polaków w tworzeniu i umacnianiu państwowości radzieckiej w pierwszych latach jej istnienia (1917–1928)*, Warszawa 1984, s. 3–12. Niewątpliwie w wielu formacjach Armii Czerwonej stanowili oni zauważalną grupę narodowościową, czego przykładem może być choćby skład etniczny 1. Armii Konnej z końca 1921 r., gdzie stanowili oni czwartą co do liczebności grupę. Российский Государственный Военный Архив (dalej РГВА), Управление 1 Конной Армии, sygn. 245.9.1, Доклад Начальника Штаба 1 Конной Армии № 2428/и от 27 XII 1921 r.; A. Smoliński, *Zarys dziejów 1 Armii Konnej (1919–1923)*, Grajewo 2003, s. 107. Często jednak w statystykach tych pod pojęciem „Polaków” umieszczano polskich Żydów. S. Szpinger, *Z Pierwszą Konną*, Łódź 1971; J. Schatz, *Zagadka pokolenia żydowskich komunistów*, [w:] *Żydzi i komunizm*, red. M. Bilewicz, B. Pawlisz, Warszawa 2000, s. 11; R. Pipes, *Rosja bolszewików*, Warszawa 2005, s. 153; K. Zieliński, op. cit., s. 96.

³⁴ *Międzynarodowy ruch robotniczy. Tom I. Wiek XIX–1945...*, s. 341 i passim; K. Zieliński, op. cit., s. 89–90.

³⁵ К. Залесский, *Империя Сталина. Биографический энциклопедический словарь*, Москва 2000, s. 143–145; В. Јаха-Роникер, *Дзержыński. Червоны кат*, Warszawa 2006; А. Тишков, *Дзержинский*, Москва 1985; S. Frołow, *Dzierżyński. Miłość i rewolucja*, Kraków 2014.

w ówczesny nurt przemian, w tym również w prace nad tworzeniem polskojęzycznych formacji Robotniczo-Chłopskiej Armii Czerwonej.

Jednym ze sposobów praktycznego stosowania przez Sowiety „Deklaracji Praw Narodów Rosji” było rozpoczęcie w listopadzie 1918 r. przez Armię Czerwoną, przy neutralnej życzliwości Niemców, marszu na Zachód. W tym celu 15 listopada 1918 r. utworzono Armię Zachodnią, która następnego dnia, w ramach „Operacji Wisła” rozpoczęła swój marsz na Zachód. Centralne Biuro Organizacji Komunistycznych na Terenach Okupowanych (przez Ober-Ost) zażądało do Lenina zgody na formowanie „polsko-litewskiego batalionu uderzeniowego”. Ten zaś 21 listopada wyasygnował 50 000 000 rubli na nadzwyczajne wydatki związane z okolicznościami wojennymi w Polsce oraz na Litwie i Białorusi. Kolejnym krokiem było tworzenie marionetkowych i zależnych całkowicie od Moskwy *quasi* niezależnych organizmów państwowych. Jako pierwsze w jej ręce Frontu Zachodniego Armii Czerwonej dostały się obszary litewsko-białoruskie opuszczane przez wojska Ober-Ostu, na których już 27 lutego 1919 r. proklamowano powstanie Republiki Litewsko-Białoruskiej, swoistej, komunistycznej wersji dawnego Wielkiego Księstwa Litewskiego. Z faktem tym wiązała się kwestia wprowadzenia na tych terenach poboru do Armii Czerwonej. Tymczasem spory odsetek tamtejszej ludności stanowili kresowi Polacy. W tej kwestii pewną rolę odegrał, zajmujący się Polakami przebywającymi na obszarach objętych przez władze sowieckie, utworzony w grudniu 1917 r. Komisariat Polski przy Ludowym Komisariacie do Spraw Narodowościowych³⁶. Doprowadził on do wydania 5 kwietnia 1919 r. przez Rewolucyjną Radę Wojenną Republiki rozkazu, podpisanego przez zastępcę Lwa Trockiego³⁷ – Efraima Markowicza Sklanskiego³⁸, skierowanego do Zarządu Mobilizacyjnego Ogólnorosyjskiego Sztabu Generalnego, anulującego wszystkie wcześniejsze zarządzenia dotyczące poboru Polaków do Armii Czerwonej. Był to efekt ekspertyzy przygotowanej przez pracowników Komisariatu Polskiego zatytułowanej: „O stosunku Władzy Sowieckiej do obywateli Polaków i do polskich uchodźców wojennych, zwłaszcza kwestia ich stosunku do powszechnego obowiązku służby wojskowej”. Uznawano w niej prawo wszystkich Polaków-uchodźców z 1915 r. do powrotu do kraju, zaś Polaków byłych poddanych niemieckich

³⁶ *Polacy w Rosji wobec rewolucji październikowej (marzec 1917 – listopad 1918 r.). Materiały i dokumenty*, oprac. W. Pomykało, Warszawa 1957, s. 56–57 – dok. nr 20.

³⁷ K. Залесский, op. cit., s. 446–448; В. И. Лобов, Р. Португальский, В. Рунов, *Военная элита России. Советский период 1917–1991. Энциклопедический справочник*, Москва 2010, s. 44–45; L. Trocki, *Moje życie. Próba autobiografii*, Warszawa 1930; А. Тишков, *Дзержинский*, Москва 1985; Л. Михальчук, *Лев Троцкий*, Минск 1998; D. Wołkogonow, *Trocki*, Warszawa 1996; В. Patenaude, *Trocki. Upadek rewolucjonisty*, Wrocław 2009.

³⁸ В. Лобов, Р. Португальский, В. Рунов, op. cit., s. 41–42.

i austro-węgierskich, zalecano traktować jak cudzoziemców i nie powoływać do służby wojskowej³⁹. Podobne należało postrzegać także te osoby, które zrzęły się obywatelstwa rosyjskiego. Natomiast na ogólnych zasadach należało powoływać do służby w Armii Czerwonej wszystkich tych Polaków, którzy byli obywatelami Rosyjskiej Federacyjnej Socjalistycznej Republiki Sowieckiej. Nie wykluczano jednak dążenia do tego, aby każdy Polak przebywający w tym czasie na terenie sowieckiej Rosji mógł wystąpić o przyznanie sowieckiego obywatelstwa, a tym samym mógł zostać wezwany do poboru⁴⁰.

Taka postawa polskich i polskojęzycznych komunistów Rosji podyktowana była koniecznością zapewnienia sobie możliwości formowania polskojęzycznych formacji rewolucyjnych, które w przyszłości mogłyby zapewnić im przejęcie władzy w Warszawie. Nie należy jednak zapominać, że znaczna część polskojęzycznych komunistów przebywających zarówno w Sowietach jak i w kraju zdawała sobie sprawę z tego, że wobec powszechnego w Polsce entuzjazmu wynikającego z odzyskania niepodległości trudno będzie przekonać polskich robotników i chłopów, aby wkraczające oddziały Armii Czerwonej witali oni jako wyzwolicieli i sojuszników klasowych, a nie jako agresorów i okupantów niosących im niepopularną oraz niechcianą władzę rewolucyjną. Poza tym na takie postawy wpływały także napływające do Polski informacje o przebiegu niezwykle krwawej rosyjskiej wojny domowej oraz o opłakanych skutkach ekonomicznych gospodarki zwanej „komunizmem wojennym”⁴¹.

Zanim powstały pierwsze polskojęzyczne formacje, które poparły władzę sowiecką, grupa działaczy Socjaldemokracji Królestwa Polskiego i Litwy oraz Polskiej Partii Socjalistycznej–Lewicy poprzez agitację w oddziałach Armii Rosyjskiej starała się pokrzyżować plany i wysiłki Naczelnego Polskiego Komitetu Wojskowego – tzw. Naczpolu – dotyczące formowania polskich jednostek wojskowych, które miały powstawać metodą wydzielania z jej szeregów służących tam oficerów oraz podoficerów i szeregowców Polaków⁴². Dlatego inspirowane przez przedstawicieli radykalnej lewicy, Romana Łągwę, Juliana Leszczyńskiego-Leńskiego i Mie-

³⁹ E. Hera, *Z biegiem lat, z biegiem wydarzeń (1939–1956)*, Łomianki 2011, s. 161; S. Czerep, *Jeńcy polskiego pochodzenia z armii niemieckiej i austro-węgierskiej w Rosji w latach 1914–1919*, [w:] *Mało znana I wojna światowa. Studia i szkice z dziejów Wielkiej Wojny na froncie wschodnim*, red. A. Smoliński, Grajewo 2017, s. 177–193; K. Zieliński, op. cit., s. 186–187.

⁴⁰ A. Achmatowicz, Z. Strzyżewska, *Powszechny obowiązek służby wojskowej Polaków w Rosji Sowieckiej. Wiosna 1919 roku. Archiwalny przyczynek do początków wojny polsko-sowieckiej*, „Studia do Dziejów Rosji i Europy Środkowo-Wschodniej” 2005, t. XXXIII, s. 154–157; K. Zieliński, op. cit., s. 38–39.

⁴¹ K. Trembicka, *Między utopią a rzeczywistością. Myśl polityczna Komunistycznej Partii Polski (1918–1939)*, Lublin 2007, s. 102–103.

⁴² Szerzej vide: H. Bagiński, *Wojsko Polskie na Wschodzie 1914–1920*, Warszawa 1921, s. 103 i passim.

czysława Kozłowskiego⁴³ kierownictwo Komitetu Głównego Związku Wojskowych Polaków Lewicy usiłowało doprowadzić do zjednoczenia i podporządkowania sobie wszystkich związków Polaków wojskowych w Rosji, tak by nie dopuścić do przechodzenia żołnierzy Polaków z Armii Rosyjskiej do formowanych w 1917 r. korpusów polskich w Rosji. Poza tym po przewrocie bolszewickim z listopada 1917 r. ich kolejnym celem było zniszczenie struktur organizacyjnych Związków Wojskowych Polaków. Pierwsze takie próby podjęte zostały już podczas I Ogólnego Zjazdu Wojskowych Polaków, który obrady rozpoczął 7 czerwca tego roku w Piotrogradzie. W jego trakcie płomienne i przesiąknięte komunistycznym duchem mowy wygłosili wspomniany wcześniej, reprezentujący SDKPiL, Julian Leszczyński-Leński oraz Bernard Mandelbaum⁴⁴ z Polskiego Związku Robotniczego „Płomień” i należący do Polskiej Partii Socjalistycznej – Lewica Paweł Lewinson⁴⁵. Wszyscy trzej byli zdeklarowanymi przeciwnikami formowania w Rosji polskich oddziałów wojskowych, które ich zdaniem były „przejawem reakcji” i mogły stać się „narzędziem ucisku w rękach posiadaczy polskich” oraz „czynnikiem nowych wojen, nowego szafowania krwią ludową”. Być może zresztą, że te stwierdzenia nie powinny być rozumiane dosłownie, lecz traktowane jedynie jako chwyt retoryczny, będący wynikiem obawy komunistów o to, czy będą w stanie zbolszewizować oraz podporządkować sobie i kontrolować polskie formacje wojskowe złożone z pochodzących z różnych środowisk i grup społecznych Polaków, niekoniecznie akceptujących i popierających kierowaną przez bolszewików władzę sowiecką. Łatwiej było bowiem nad nimi zapanować, gdy byli rozproszeni w masie całkowicie zbolszewizowanej oraz pozbawionej jakiegokolwiek dyscypliny i rozpadającej się wskutek masowych dezercji dawnej Armii Rosyjskiej⁴⁶.

⁴³ *Księga Polaków uczestników rewolucji październikowej 1917–1920. Biografie...*, s. s. 492–493, 449, 517; J. Wojtkowiak, op. cit., s. 325–327.

⁴⁴ Ibidem, s. 543–544.

⁴⁵ Ibidem, s. 498, 512.

⁴⁶ *1917. Разложение армии*, oprac. В. Гончаров, Москва 2010, s. 81 i passim; A. Smoliński, *Dezercje z armii rosyjskiej podczas I wojny światowej*, „SMHW” 2009, t. XLVI, s. 169–199; idem, *Dezercje z armii rosyjskiej w ostatnim okresie jej udziału w I wojnie światowej oraz dezercje z Robotniczo-Chłopskiej Armii Czerwonej w czasie wojny z Rzeczpospolitą Polską i podczas wojny domowej w Rosji w latach 1918–1922*, [w:] *Militaria pomorskie. Zbiór studiów*, t. III, red. M. Giętkowski, Ł. Nadolski, A. Smoliński, Bydgoszcz 2012, s. 51–150; idem, *Dezercerzy czy jeńcy? Przyczynek do dyskusji na temat strat osobowych armii rosyjskiej podczas I wojny światowej*, „Lambinowski Rocznik Muzealny” 2013, t. XXXVI, s. 63–95; idem, *Kwestia liczby dezercerów oraz jeńców z Armii Rosyjskiej podczas I wojny światowej. Przyczynek do dziejów Wielkiej Wojny z lat 1914–1917 na froncie wschodnim*, [w:] *Mało znana Wielka Wojna. Studia i szkice z dziejów I wojny światowej*, red. A. Smoliński, Oświęcim 2014, s. 131–190; idem, *Problem liczby dezercerów i jeńców z Armii Rosyjskiej podczas I wojny światowej – głos w dyskusji*, [w:] *Wielka Wojna na Mazurach 1914–1915. Studia z dziejów frontu wschodniego I wojny światowej*, red. R. Kempa, Giżycko 2014, s. 191–205.

Ostatecznie wskutek tej działalności struktury organizacyjne Związków Wojskowych Polaków w Rosji zostały rozbite⁴⁷, zaś nowe kierownictwo ich centrali złożone z działaczy Rewolucyjnego Klubu Żołnierskiego z Romanem Łągwą na czele nawiązało i zacieśniło współpracę z Komisariatem do Spraw Polskich⁴⁸ działającym przy kierowanym przez Stalina Ludowym Komisariacie do Spraw Narodowościowych. Jedynie początkowo wskutek obecności w centrali Związku Wojskowych Polaków licznej grupy działaczy Polskiej Partii Socjalistycznej – Frakcji Rewolucyjnej udawało się paraliżować niektóre poczynania Łągwy i jego zwolenników⁴⁹. Wkrótce jednak odsunięto ich całkowicie od wpływu na środowiska żołnierzy Polaków w Rosji. W efekcie, od przełomu stycznia i lutego 1918 r. większa część decyzji podejmowanych przez Komitet Główny Związku Wojskowych Polaków Lewicy odbywała się w strukturach Komisariatu do Spraw Polskich. Wszystko to znacznie przyspieszyło przygotowania i proces formowania polskojęzycznych oddziałów wojskowych stojących po stronie władz sowieckich i będących integralną częścią Armii Czerwonej⁵⁰.

Pierwsze formowane z Polaków rewolucyjne formacje wojskowe powstały już w maju 1917 r., kiedy to stacjonujący w Biełgorodzie 1. rezerwowy pułk Dywizji Strzelców Polskich⁵¹ przeszedł na stronę rosyjskiej rewolucji, kierowanej wówczas przez Aleksandra Fiodorowicza Kiereńskiego. Jednostka powstała w połowie lutego 1917 r. z rozbudowy istniejącego wcześniej Batalionu Zapasowego Brygady Strzelców Polskich, z której następnie utworzono Dywizję Strzelców Polskich. Dowodził nim wówczas ppłk Winnicki. Po rewolucji lutowej jego liczebność znacznie wzrosła – do 12 000 żołnierzy, przy czym w pułku powstały rady żołnierskie oraz komitet pułkowy. Początkowo w jego skład wchodził jednak „żołnierze-patrioci”. Gdy wyjechali oni do Piotrogradu na Zjazd Wojskowych Polaków, władze w radach i komitecie przejęli znajdujący się pod wpływem komunistów por. Walc oraz żołnierze Cichowski i Ciżewski. Nie wykonali oni rozkazu generała Józefa Dowbor-Muśnickiego o wysłaniu uzupełnień do pozostałych oddziałów I Korpusu Polskiego, a następnie kolejnego rozkazu o likwidacji istniejących w pułku sowie-

⁴⁷ *Polacy w Rosji wobec rewolucji...*, s. 38–40 – dok. nr. 11; T. Kaźmierski, *Wojskowi Polacy w Rosji w czasie rewolucji (1917–1918 r.)*, Warszawa 1935, s. 70–73; L. Grosfeld, *Polskie reakcyjne formacje wojskowe w Rosji 1917–1919*, Warszawa 1956, s. 30–38.

⁴⁸ Przy Komisariacie do Spraw Polskich funkcjonowała wówczas Rada Organizacji Rewolucyjno-Demokratycznych.

⁴⁹ *Polacy w Rosji wobec rewolucji...*, s. 59–60 – dok. nr. 22.

⁵⁰ T. Butkiewicz, A. Ślisz, op. cit., s. 100–102; A. Miodowski, *Związki Wojskowych Polaków w Rosji (1917–1918)*, Białystok 2004, s. 55 i nast.; idem, *Polityka wojskowa radykalnej lewicy polskiej 1917–1921*, Białystok 2011, passim; K. Zieliński, op. cit., s. 43–44.

⁵¹ H. Bagiński, op. cit., s. 103, 190–191.

tów i komitetu pułkowego. Był to efekt postępującej bolszewizacji znacznej części służących w nim wówczas żołnierzy⁵². Od 9 sierpnia obowiązki jego dowódcy pełnił dotychczasowy dowódca 11. kompanii porucznik/sztabskapitan Mieczysław Jackiewicz⁵³, który zastąpił na tym stanowisku odsuniętego od dowodzenia i aresztowanego za „działania na korzyści kontrrewolucji” podpułkownika Winnickiego, co zaakceptował komisarz wojskowy białgorodzkiego garnizonu. Ostatecznie jednak na mocy rozkazu dowódcy Moskiewskiego Okręgu Wojskowego jego dowódcą mianowano pułkownika Jakuba Krzysztofa Bohusza-Szyszko⁵⁴. Mimo to w końcu września, w związku ze sprawą tzw. „buntu generała Kornilowa”⁵⁵, komuniści białgorodzcy wraz z komitetem pułkowym aresztowali pułkownika Bohusza-Szyszko, a także chorążych Langnera i Kozakiewicza oraz innych członków funkcjonującego w pułku patriotycznego Stowarzyszenia „Placówka”. Aresztowanych wywieziono do Charkowa. Tam zostali jednak zwolnieni, po czym wyjechali oni do I Korpusu Polskiego. W efekcie tego w pierwszych dniach października 1917 r. 1. rezerwowy pułk Dywizji Strzelców Polskich przestał istnieć jako formacja polskiego I Korpusu Polskiego w Rosji⁵⁶.

Warto też zauważyć, że już we wrześniu tego roku pojawił się postulat by: *W osobie naczelnego Polskiego Komitetu Głównego (lewicy) zwrócić się do mini-*

⁵² *Dokumenty i materiały do historii stosunków polsko-radzieckich*, t. I: *Marzec 1917 – listopad 1918*, oprac. W. Gostyńska, I. Jazborowska, P. Olszeński, S. Wroński, A. Zatorski, Warszawa 1961, s. 63–64 – dok. nr 12. Dnia 4/17 VI 1917 r. w Białgorodzie odbył się kolejny wiec tego pułku, podczas którego uchwalono rezolucję w sprawie stosunku do rewolucji rosyjskiej. Głosiła ona: „Wiec żołnierzy pułku rezerwowego dywizji Strzelców Polskich uważa, że żołnierze Polscy powinni wspólnie z proletariatem polskim i rosyjskim podjąć walkę o tryumf demokracji, po powrocie zaś do kraju połączyć swe wysiłki z walczącym tam proletariatem polskim, by nie dopuścić do władzy w Polsce klas burżuazyjnych i reakcji” – vide: *Polacy w Rosji wobec rewolucji...*, s. 37–38 – dok. nr 10; ibidem, s. 48–50 – dok. nr 15.

⁵³ *Księga Polaków uczestników rewolucji...*, s. 323.

⁵⁴ Był to późniejszy generał brygady Wojska Polskiego – vide: T. Kryśka-Karski, S. Żurkowski, *Generalowie Polski Niepodległej. Wydanie uzupełnione i poprawione*, Warszawa 1991, s. 76; P. Stawecki, *Słownik biograficzny generalów Wojska Polskiego 1918–1939*, Warszawa 1994, s. 83; A. Wojtaszak, *Generalicja Wojska Polskiego 1918–1926*, Warszawa 2012, s. 353.

⁵⁵ *Дело генерала Л. Г. Корнилова. Материалы Чрезвычайной комиссии по расследованию дела о бывшем Верховном главнокомандующем генерале Л. Г. Корнилове и его соучастниках. Август 1917 г. – июнь 1918 г. В 2-х томах*, t. 1: *Чрезвычайная комиссия по расследованию дела о бывшем Верховном главнокомандующем генерале Л. Г. Корнилове и его соучастниках. Август 1917 г. – июнь 1918 г.*, oprac. О. Иванцов, Ю. Орлов, Москва 2003; ibidem, t. II: *Показания и протоколы допросов свидетелей и обвиняемых. 27 августа – 6 ноября 1917 г.*, oprac. Ю. Орлов, Москва 2003; Г. Катков, *Дело Корнилова*, Москва 2002.

⁵⁶ J. Dowbor-Muśnicki, *Krótki szkic do historii I-go Polskiego Korpusu*, cz. 1, Warszawa 1918; idem, *Wspomnienia*, Warszawa 2003; W. Lipiński, *Walka zbrojna o niepodległość Polski w latach 1905–1918*, Warszawa 1990; S. Tworowski, *Krzyż Dowbora. Wybór opowiadań o zmaganiach Polaków w I i II wojnie światowej*, Kraków b.r.w.; M. Wrzosek, *Polski czyn zbrojny podczas pierwszej wojny światowej 1914–1918*, Warszawa 1990; H. Bagiński, op. cit., s. 191.

stra wojny z prośbą o to, żeby I-szy Rezerwowy Regiment Strzelców Polskich rozwinięto w dywizję. Dywizja ta wchodząc w skład rosyjskiej armii nie powinna się różnić od rosyjskich wojsk co do wewnętrznej budowy⁵⁷.

W listopadzie tego roku, już po przewrocie bolszewickim, z jego licznych kadr (w maju oddział liczył około 12 000 żołnierzy, we wrześniu 16 000, a w grudniu już około 18 000 ludzi)⁵⁸ powstał dowodzony przez Stefana Żbikowskiego⁵⁹ 1. Polski Pułk Rewolucyjny, który „przez nieporozumienie i prowokację” został rozbrojony⁶⁰. Na przełomie stycznia i lutego 1918 r. znalazł się w Moskwie w składzie powstającej wówczas Robotniczo-Chłopskiej Armii Czerwonej. Zezwalał na to rozkaz Ludowego Komisarza Spraw Wojskowych, który pozwalał na wstępowanie do niej zdemobilizowanym żołnierzom – proletariuszom – pochodzącym z innych krajów, a także dopuszczał tworzenie w jej składzie jednostek narodowych. W protokole ogólnego zebrania służących w jego szeregach żołnierzy, które odbyło się 17 lutego 1918 r. można przeczytać: *My, żołnierze Pierwszego Polskiego Pułku Rewolucyjnego stoimy na platformie walki klasowej, uznając władzę komisarzy ludowych, wyłonionych na zjeździe deputatów rad robotniczych, chłopskich i żołnierskich*⁶¹. Nie ma więc tutaj mowy o obronie jakichkolwiek interesów Polaków i ewentualnego niepodległego państwa polskiego.

Wtedy też, po „wykluczeniu elementów reakcyjnych” wśród polskich działaczy popierających władzę sowiecką, powstał pomysł sformowania Brygady Armii Czerwonej imienia Tadeusza Kościuszki w składzie 3 pułków strzeleckich, dywizjonu kawalerii i 2 dywizjonów artylerii, w tym 1 artylerii ciężkiej. Tworzyć ją zamierzano w oparciu o ludzi służących wcześniej w 1. Polskim Pułku Rewolucyjnym. W związku z tym w Moskwie przystąpiono do formowania 2. i 3. Polskich Pułków Rewolucyjnych, zaś 1. pułk na powrót miał przenieść się do Białgorodu. Pierwszym z nich dowodził Bolesław Kazor⁶², a drugim Bolesław Pilecki. W Moskwie

⁵⁷ *Polacy w Rosji wobec rewolucji...*, s. 50 – dok. nr 15.

⁵⁸ J. Hofman, *Z dziejów Czerwonego Pułku Warszawy*, „Wojskowy Przegląd Historyczny” 1964, nr 2, s. 189; M. Wrzosek, *Polskie korpusy wojskowe w Rosji w latach 1917–1918*, Warszawa 1969, s. 27.

⁵⁹ *Księga Polaków uczestników rewolucji...*, s. 982–983; J. Wojtkowiak, op. cit., s. 613–614.

⁶⁰ W rzeczywistości po wcześniejszej bolesnej porażce oddziału chor. Rokickiego walczącego pod Tomasówką z siłami gen. Kornilowa pułk odmówił walki po stronie Czerwonej Gwardii, której oddziały maszerowały na Ukrainę. W związku z tym w dniach od 16 do 19 XII 1917 r. został rozbrojony, a jego dowódca por. Jackiewicz zamordowany. Część żołnierzy wcielono też przymusem do Czerwonej Gwardii, zaś pozostałych wywieziono do Moskwy. W efekcie takiego obrotu sytuacji sporo żołnierzy opuściło Białgorod i powróciło do szeregów I Korpusu Polskiego, który stanowił realniejszą szansę szybkiego powrotu do Polski. H. Bagiński, op. cit., s. 191.

⁶¹ Cit. per: K. Zieliński, op. cit., s. 40. Zdaniem tego autora, pomimo tej dość jednoznacznej deklaracji, nastroje panujące wśród żołnierzy pułku wcale nie musiały być jednak „tak jednoznacznie rewolucyjne”.

⁶² O przebiegu jego służby w Armii Czerwonej vide choćby: *Księga Polaków uczestników rewolucji październikowej 1917–1920. Biografie...*, s. 389–390.

założono też *klub rewolucyjny, którego celem [miało] być uświadomienie polityczne żołnierza, by wypracować zeń typ żołnierza przyszłej Robotniczo-Włościańskiej Czerwonej Armii*⁶³. Jednak formowanie brygady przerwała gwałtowna ofensywa wojsk niemieckich z lutego 1918 r., mająca zmusić Sowietów do zakończenia rokowań brzeskich i podpisania pokoju z państwami centralnymi⁶⁴, co spowodowało, że oddziały brygady posłano na zagrożone odcinki frontu do Kronsztadu i pod Kursk, gdzie poniosły dotkliwe straty. Natomiast pozostałości niedosłej Brygady imienia Tadeusza Kościuszki nadal stacjonowały w Moskwie⁶⁵.

Tam też w marcu 1918 r. z pozostałości kadr wcześniejszego pułku białgorodzkiego, czyli późniejszego 1. Polskiego Pułku Rewolucyjnego, zgodnie z zapowiedzią komisarza wojskowego Okręgu Moskiewskiego Mikołaja Murałowa sformowano Czerwony Pułk Rewolucyjnej Warszawy (pierwotna nazwa: Rewolucyjny Warszawski Czerwony Pułk). Jego formowanie poprzedził mityng urządzony 22 lutego⁶⁶ przez białgorodczyków, podczas którego duża część służących w nim wcześniej ludzi zadeklarowała chęć wstąpienia do Armii Czerwonej. Ta nowa formacja miała składać się z 2 batalionów strzeleckich, kompanii karabinów maszynowych, artylerii i służb pomocniczych. W marcu i kwietniu oddział posiadał 6 kompanii strzeleckich i 2 szwadrony kawalerii. Jednostkę formowano na zasadach obowiązujących wtenczas w Robotniczo-Chłopskiej Armii Czerwonej, które przewidywały ochotniczy zaciąg robotników i chłopów pracujących oraz proletariuszy pochodzących z innych krajów, zwłaszcza zaś spośród jeńców wojennych przebywających w tym czasie na obszarze objętym władzą sowiecką. Ochotnicy podpisywali zobowiązania do odbycia sześciomiesięcznej służby wojskowej w zamian za umundurowanie, uzbrojenie i żołd, który w przypadku krasnoarmiejca wynosił 50 rubli miesięcznie. Poza tym rodzina ochotnika otrzymywała tzw. *pajok*, czyli pomoc aprowizacyjną oraz inne ulgi, jak choćby wsparcie finansowe i zwolnienie z obowiązku płacenia czynszu za mieszkanie. Po upływie 6 miesięcy krasnoarmiejec mógł przedłużyć kontrakt na kolejne 6 miesięcy lub odejść do cywila. Ustalony 20 kwietnia 1918 r. etat pułku strzeleckiego Armii Czerwonej obejmował 2 866 krasnoarmiejców, z tego 1 296 walczących. Każdy z nich miał się składać z 3 batalionów po 3 trzyplutonowe kompanie strzeleckie w każdym. Dwa pułki tworzyły brygadę, a 3 brygady dywizję strzelecką, która według etatu, wraz z liczącą 5 dywizjonów brygadą artylerii oraz

⁶³ *Polacy w Rosji wobec rewolucji...*, s. 80 – dok. nr 32.

⁶⁴ M. Hoffmann, *Wspomnienia*, Warszawa 1925, s. 179.

⁶⁵ *Polacy w Rosji wobec rewolucji...*, s. 79–80 – dok. nr 32; T. Butkiewicz, A. Ślisz, op. cit., s. 199–202.

⁶⁶ Jan Hofman (op. cit., s. 189) podaje, że mityng ten miał miejsce dopiero 24 II 1918 r.

pułkiem kawalerii dywizyjnej i pododdziałami gospodarczymi, powinna liczyć aż 26 972 ludzi oraz 68 dział i 288 karabinów maszynowych, a także 10 048 koni. 11 maja 1918 r. pułk złożył w Moskwie przysięgę wojskową według roty obowiązującej wówczas w całej Armii Czerwonej. Obecny na niej był nawet Lenin, za którym krasnoarmiejcy powtarzali jej słowa. Jego szeregi w większości wypełnili przebywający wówczas w sowieckiej Rosji Polacy⁶⁷, choć zgodnie z oficjalnymi zaleceniami działaczy Grup SDKPiL w Rosji nowo tworzone jednostki miały być internacjonalistyczne, a nie jak to planowano w tym przypadku ściśle polskie, czy też raczej polskojęzyczne. Z drugiej strony rozumiano jednak, że gromadzenie większych grup Polaków w wybranych formacjach Armii Czerwonej może ułatwić agitację oraz pracę oświatową, a także sprzyjać utrzymaniu odpowiedniej dyscypliny. Stąd też w Moskwie w dzielnicy Zamoskworieckaja w oparciu o Polaków sformowano wtenczas także przeznaczoną wyłącznie do służby garnizonowej Zbiorcą Drużynę Wartowniczą. Dowódcą tego liczącego ponad 1 000 ludzi oddziału został Klemens Roguski⁶⁸, a jego zastępcą Franciszek Żurawski. Obaj byli działaczami SDKPiL.

Tymczasem komandirem Czerwonego Pułku Rewolucyjnej Warszawy mianowano liczącego wtedy zaledwie 27 lat Stefana Żbikowskiego. W działaniach agitacyjnych oraz w przedsięwzięciach wychowawczych pomógł mu Komisarz dla Polskich Spraw Wojskowych Stanisław Bobiński, który *potrafił wciągnąć do pracy [...] takich towarzyszy, jak [Edward] Próchniak, [Stanisław] Budzyński i [Roman] Łągwa. Później częstym gościem bywał tam [Julian] Marchlewski*⁶⁹.

W okresie marzec–kwiecień tego roku obsada personalna pozostałych stanowisk dowódczych przedstawiała się następująco:

- adiutant – Stanisław Szczepański,
- pomocnik adiutanta – Walenty Zalewski,
- szef sztabu pułku i jednocześnie jego zastępca – Stanisław Działkiewicz,
- zastępca szefa sztabu pułku i szef służby uzbrojenia – Wojciech Szudek,
- kwatremistrz – Władysław Ścibor,
- pomocnik kwatermistrza – Aleksander Bałazy (odszedł z pułku 5 IV 1918 r.),
- szef administracji – Leonard Chebodziński,

⁶⁷ Ibidem, s. 193; Н. Шагагин, *Организация и строительство Советской Армии в 1918–1920 гг.*, Москва 1954, s. 40 i passim; *Historia sztuki wojennej do roku 1939*, red. P. Rotmistrzow, Warszawa 1967, s. 415.

⁶⁸ O ciekawym przebiegu służby wojskowej, także w Wojsku Polskim, tego członka SDKPiL: *Księga Polaków uczestników rewolucji...*, s. 720.

⁶⁹ Biogramy wymienionych komunistów: ibidem, s. 86–88, 693, 121–123, 546–547; H. Bobińska, *Pamiętnik tamtych lat*, cz. 1, Warszawa 1966, s. 206; К. Залесский, op. cit., s. 301–302.

kierownik kancelarii – Marian Zalewski⁷⁰,

płatnik – Antoni Radliński⁷¹.

Natomiast jego pododdziałami pułku dowodzili wówczas:

1. kompanią – Roman Ajnenkiel,

2. kompanią – Marian Kowalski,

3. kompanią – Władysław Szwanek,

4. kompanią – Józef Zenek,

5. kompanii – Jan Koczywąs,

6. kompanii – Adam Szpak,

Oddziałem ckm – Bronisław Gawryś,

Oddziałem Gospodarczym – Jan Radomski⁷²,

Oddziałem Łączności – Zieliński,

Szwadronem Ułanów Mazowieckich – Stanisław Andrzejewski,

Pomocnicy dowódcy Szwadronu Ułanów Mazowieckich – Kazimierz Owczarski i Józef Kozłowski⁷³,

Oddziałem Bombowym (czyli moździerzami) – Iwan Typikin,

Oddziałem Artylerzystów – jako pełniący obowiązki – Marian Burzyński⁷⁴,

Orkiestrą Pułkową – kapelmistrz Mikołaj Mirow.

Poza tym jako specjaliści instruktorzy do spraw liniowych w pułku służyli: Włodzimierz Władyczuk, Sawicki, Franciszek Piotrowski⁷⁵, Czarnecki i Kazimierz Pawłowicz.

Natomiast instruktorami do spraw artylerii byli: Ignacy Piwoń, Bogdan Steckiewicz i Bronisław Kupuszewski, a instruktorami zwiadu konnego Aleksander Gadomski, który zginął 12 kwietnia 1918 r. w Moskwie⁷⁶ i Kazimierz Owczarski.

Stanowisko starszego lekarza pułku zajmował Aleksander Pastuchow, a jego pomocnika niejaki Roliński. Pułkową pocztą polową kierował zaś Erazm Bill.

⁷⁰ Biogramy większości z wymienionych tu komunistów: *Księga Polaków uczestników rewolucji...*, (odpowiednio): s. 816–817, 958, 207–208, 832, 843, 137, 958. W przypadku Zalewskiego odmienne dane podaje J. Hofman, op. cit., s. 195 (Wiktor), a w przypadku L. Chebodzińskiego podaje nazwisko Chebodziński, ibidem.

⁷¹ J. Hofman, op. cit., s. 195.

⁷² Biogramy większości z wymienionych tu komunistów: *Księga Polaków uczestników rewolucji...* (odpowiednio): s. 442, 969, 412, 823–824, 250–251, 706–707.

⁷³ Biogramy czerwonych kawalerzystów: *Księga Polaków uczestników rewolucji...* (odpowiednio): s. 31 (być może Ludwik a nie Stanisław Andrzejewski), 633, 448.

⁷⁴ Ibidem, s. 129.

⁷⁵ Biogramy Władyczuka i Ostrowskiego: *Księga Polaków uczestników rewolucji...*, s. 924, 671–672.

⁷⁶ Biogramy Piwonina, Steckiewicza i Gadomskiego: *Księga Polaków uczestników rewolucji...*, s. 675, 797, 240.

Na swoiste *curiosum* zakrawa fakt, że w tym czasie Czerwony Pułk Rewolucyjnej Warszawy posiadał także kapelana, którym był ksiądz Szyprowski⁷⁷, który wcześniej służył w 1. rezerwowym pułku Dywizji Strzelców Polskich.

Dnia 1 sierpnia 1918 r. na wiecu w pułku pojawił się również Lenin, który powiedział: *Sądzę [...] że my, zarówno polscy, jak i rosyjscy rewolucjoniści, palamy teraz jednym pragnieniem: uczynić wszystko, aby obronić zdobycze pierwszej potężnej rewolucji socjalistycznej, po której nieuchronnie nastąpi szereg rewolucji w innych krajach*⁷⁸. Była to wyraźna zapowiedź do jakich celów w przyszłości potrzebne będą Sowiecom polskojęzyczne formacje wojskowe. Pomimo tych planów, do jesieni 1918 r., Czerwony Pułk Rewolucyjnej Warszawy nie osiągnął etatowego stanu liczebnego. Na dzień 3 kwietnia liczył bowiem 565 krasnoarmiejców, na początku czerwca 1 038 ludzi, zaś 1 lipca jego stan osiągnął 1 962 krasnoarmiejców. Dopiero we wrześniu w szeregach pułku znalazło się 2 870 mężczyzn, co zgodne było z obowiązującym w tym czasie etatem. Wśród nich byli ponoć nawet żołnierze Żelaznej Brygady brygadiera Józefa Hallera⁷⁹. Nie brakowało też Litwinów, Białorusinów, Ukraińców oraz Łotyszy i Rosjan, a nawet Chińczyków i Koreańczyków. Miał więc on charakter internacjonalistyczny, ale do różnych partii komunistycznych należało zaledwie 31 osób. Pomimo to w pułku prowadzono aktywną działalność propagandową i agitacyjną – oczywiście w duchu bolszewickim.

Tworzone w jego ramach słabe liczebnie pododdziały wysyłano na różne fronty rosyjskiej wojny domowej. Na Syberii i Uralu, czyli na Froncie Wschodnim walczyły one przeciwko wojskom admirała Aleksandra Kołczaka⁸⁰ a na Froncie Południowym przeciwko Siłom Zbrojnym Południa Rosji. Ponadto wzięły też udział w tłumieniu antybolszewickiego powstania anarchistów, które wybuchło w Moskwie. Ostatecznie na początku sierpnia 1918 r. cały Czerwony Pułk Rewolucyjnej Warszawy wyruszył na Front Południowy – najpierw do Tambowa, a potem w kierunku Bałaszowa. Walczył tam już w składzie Zachodniej Dywizji Strzeleckiej⁸¹.

Jesienią tego roku, zgodnie z propozycją złożoną Najwyższej Radzie Wojennej Republiki przez Stanisława Bobińskiego, pułk przeformowano w Zachodnią

⁷⁷ J. Hofman, op. cit., s. 196, 208.

⁷⁸ *Włodzimierz Lenin. Dzieła wszystkie...*, t. XXXVII, s. 21.

⁷⁹ Była to II Brygada Legionów Polskich (zwana też „Karpacką”). S. Czerep Stanisław, *II Brygada Legionów Polskich*, Warszawa 1991; *Rarańcza. Zbiór opracowań w 15-lecie czynu zbrojnego*, Warszawa 1933; M. Staroń, *Likwidacja Polskiego Korpusu Posiłkowego w 1918 roku. Losy legionistów po traktacie brzeskim*, Warszawa 2013.

⁸⁰ *Протоколы допроса адмирала Колчака Чрезвычайной Следственной Комиссией в Иркутске в январь – февраль 1920 г.*, [w:] *Архив русской революции*, t. X, Moskwa 1991, s. 177–321; П. Зырянов, *Адмирал Колчак Верховный Правитель России*, Moskwa 2006, passim; *Сибирская Вандея. Том первый 1919–1920*, Moskwa 2000.

⁸¹ J. Hofman, op. cit., s. 197–211.

Dywizję Strzelecką. Powstała ona na mocy dekretu Rewolucyjnej Rady Wojennej Republiki z 21 października 1918 r.⁸² Jej pierwszym komisarzem został zaś właśnie Bobiński⁸³. W swoim projekcie przewidywał utworzenie odpowiedniej komisji organizacyjnej złożonej z działaczy SDKPiL oraz socjaldemokratów litewskich, przy czym obie te partie miały sprawować nad nią nadzór polityczny. W jej skład oprócz Czerwonego Pułku Rewolucyjnej Warszawy miały wejść również kadry Zbiorczej Drużyny Wartowniczej Klemensa Roguskiego, a także żołnierze byłego I Korpusu Polskiego generała Dowbor-Muśnickiego, którzy przeszli na stronę Sowieców⁸⁴. Zgodnie z założeniami dywizja miała mieć charakter internacjonalistyczny, przy czym formowano ją w oparciu o obowiązującą wówczas w Armii Czerwonej zasadę terytorialną. Dlatego też do służby w niej kierowano wszystkich mężczyzn, bez względu na narodowość, urodzonych na terenie byłego Królestwa Polskiego i guberni leżących na terytorium Litwy. W praktyce jednak początkowo większość zarówno poborowych jak i silnie zmotywowanych ideologicznie ochotników była Polakami lub też swobodnie posługiwała się językiem polskim⁸⁵.

Wydaje się jednak, że rację ma historyk, który twierdzi, że dla wielu zgłaszających się do Zachodniej Dywizji Strzeleckiej ochotników oraz krasnoarmiejców przenoszących się tam z innych formacji ówczesnej Armii Czerwonej najważniej-

⁸² Zgodnie z ustaleniami historyków sowieckich jej formowanie rozpoczęto już 3 VIII 1918 r. w Moskwie w oparciu o „polskich internacjonalistów”. Pierwotnie była to Zachodnia Dywizja Piechoty, która 11 IX przemianowana została na Zachodnią Dywizję Strzelecką. 5 VII 1919 r. zreorganizowano ją tworząc 52. DS, a 13 XII 1920 r. przeformowano ją w 53. Jekaterynburską DS. Kolejnymi dowódcami byli: Władimir Jerszow (16 VIII 1918 r. – 8 I 1919 r.), p.o. dowódcy Jan Makowski [zapewne pomyłono go jednak z Jerzym Franciszkiem Makowskim] (8 I do 11 II 1919 r., wcześniej – 16 VIII – 3 IX 1918 r. szef sztabu dywizji), Roman Łągwa (11 II – 18 IX 1919 r.). Komisarzem wojskowym tej dywizji w okresie od 14 VIII do 28 XI 1918 r. był Stanisław Bobiński. Kolejni komisarze to Stefan Żbikowski (3 – 11 IX 1918 r.), Stanisław Budzyński (11 IX 1918 r. – 1 IV 1919 r.) i (Stanisław) Dziatkiewicz (28 XI 1918 r. – 4 IV 1919 r.). Komisarzem wojskowym spośród polskich komunistów był też Adam Sławiński (właśc. Adam Kaczorowski-Sławiński). *Директивы командования фронтов Красной Армии...*, s. 578–579; *Гражданская война и военная интервенция в СССР. Энциклопедия*, red. С. Хромов, Москва 1983, s. 488; *Księga Polaków uczestników rewolucji*, s. 207–208, 364, 536, 773.

⁸³ Natomiast według starszej literatury przedmiotu był to „uzdolniony komendant”, choć był on raczej jej organizatorem niż dowódcą – vide: T. Butkiewicz, A. Ślisz, op. cit., s. 211–212; K. Zieliński, op. cit., s. 51.

⁸⁴ Władze sowieckie podejmowały liczne próby skomunizowania żołnierzy służących w I KP, usiłując wymusić zgodę na wprowadzenie rad delegatów żołnierskich oraz komitetów pułkowych i komitetu korpuśnego. W razie niepowodzenia tej akcji Korpus miał być rozwiązany, a służący w nim żołnierze zdemobilizowani lub wcieleni do Armii Czerwonej. Vide: *Polacy w Rosji wobec rewolucji...*, s. 50–51 – dok. nr 16; ibidem, s. 61 – dok. nr 23; ibidem, s. 66–67 – dok. nr 27; ibidem, s. 82–85 – dok. nr 34.

⁸⁵ H. Bobińska, op. cit., s. 204–206; T. Butkiewicz, A. Ślisz, op. cit., s. 203–212; J. Sobczak, *Udział Polaków w tworzeniu i umacnianiu państwowości radzieckiej w pierwszych latach jej istnienia (1917–1928)*, Warszawa 1984, s. 14–17; A. Miodowski, *Związki Wojskowych Polaków...*, s. 54–57.

szą motywacją była nadzieja na szybki powrót do Polski⁸⁶. Nie wyklucza to oczywiście występowania także innych postaw, o czym świadczyć może chociażby sprawa swoistego „szantażu” części kadr dowódczych tej dywizji z listopada 1918 r., kiedy to komandir 1. Brygady zakomunikował sztabowi dywizji, że w związku z informacjami o rewolucji w Niemczech część podległego mu komsostawu⁸⁷ oraz krasnoarmiejców oświadczyła, iż uciekną, jeżeli nie zostaną przerzuceni na Zachód. Sprawa była na tyle poważna, że dowództwo i oddział specjalny sowieckiej 9. Armii, w skład której wchodziła w tym czasie Zachodnia Dywizja Strzelecka, zdecydowały się na aresztowania przewodników tego swoistego buntu. Represje dotknęły również część jej kadry dowódczej i politycznej, w tym nawet Romana Łągwę i jednego z komisarzy wojskowych Jaśkiewicza⁸⁸, których za dopuszczenie do tej sytuacji zamierzano postawić przed armijnym Rewolucyjnym Trybunałem Wojskowym. Uratowało ich jednak wstawiennictwo Stanisława Pestkowskiego⁸⁹ występującego z ramienia Ludowego Komisariatu do Spraw Narodowościowych oraz Stanisława Bobińskiego pełniącego wtenczas funkcję Komisarza dla Polskich Spraw Wojskowych przy sztabie Moskiewskiego Okręgu Wojskowego⁹⁰.

Komisarzami dywizji zostali wspomniani już wcześniej Stanisław Bobiński, Stefan Żbikowski⁹¹ i Stanisław Budzyński. Poza tym komisarzy miały też poszczególne jej pułki oraz inne oddziały. Byli oni niezbędni, gdyż zgodnie z zasadami obowiązującymi w Armii Czerwonej ogromne znaczenie w jej życiu służbowym zajmowała działalność agitacyjno-propagandowa, prowadzona oczywiście w duchu komunistycznym.

Należy tu wtrącić, iż zadaniem komisarzy wojskowych, jako przedstawicieli partii bolszewickiej, było pełnienie roli „kierownika politycznego krasnoarmiejskiej masy” oraz „kierowanie całą robotą polityczną” w macierzystych formacjach. Ponadto mieli oni „zaszczepiać czerwonoarmistom ducha rewolucyjnej dyscypliny”, a także „ducha komunizmu” oraz prowadzić ich do walki o „władzę sowiecką i jej utrwalenie”. Stąd też podczas natarcia, aby dać odpowiedni przykład, powinni znajdować się w pierwszym szeregu nacierających. Obok dowództwa

⁸⁶ K. Zieliński, op. cit., s. 50.

⁸⁷ Od określenia „komandnyj sostaw” (командный состав), czyli kadra dowódcza, którego to neologizmu używano z braku istnienia w ówczesnej Armii Czerwonej stopni oficerskich, zastąpionych nazwami pochodzących z wyboru i pełnionych w sowieckich siłach zbrojnych funkcji dowódczych.

⁸⁸ Najprawdopodobniej był to Aleksander Jaśkiewicz, ochotnik, którego 9 V 1919 r. skierowano do 2. batalionu zapasowego Zachodniej Dywizji Strzeleckiej. *Księga Polaków uczestników rewolucji...*, s. 346.

⁸⁹ Ibidem, s. 655–656.

⁹⁰ A. Miodowski, *Polityka wojskowa radykalnej lewicy...*, s. 242–243.

⁹¹ T. Butkiewicz, A. Ślisz, op. cit., s. 212; K. Zieliński, op. cit., s. 51.

komisarze byli też odpowiedzialni za poziom gotowości bojowej swoich oddziałów, które wobec ludności cywilnej, przynajmniej oficjalnie, miały być „ostoją porządku i humanitaryzmu oraz dyktatury robotniczo-chłopskiej”. W działaniach tych komisarze mieli kierować się wskazaniem odpowiedniego oddziału politycznego. Tam też zobowiązani byli dostarczać meldunki dotyczące „stanu politycznego” swojej formacji. Podobne meldunki składali też swym bezpośrednim przełożonym. Jednocześnie powinni zwalczać również wszelkie zjawiska godzące w dyscyplinę wojskową, a głównie dezercję, tchórzostwo, pijaństwo, gry hazardowe, złe odnoszenie się do ludności cywilnej (głównie „biedniaków i „średniaków” oraz robotników), samowolne rekwizycje i grabieże. Mieli oni także obowiązek dopilnować odpowiedniego zaopatrzenia swojego oddziału w „literaturę i prasę propagandową”. Literaturę taką należało rozpowszechniać także w szeregach przeciwnika, wykorzystując w tym celu specjalnie zorganizowane pododdziały („летучие отряды”). Oprócz tego obowiązkiem komisarza wojskowego było kontrolować cały proces rozkazodawczy oraz kontrasygnować każdy rozkaz. Bez jego podpisu dokument taki był bowiem nieważny. W stosunku do organów dowódczych komisarz wojskowy winien zachowywać się „pryncypialnie oraz rzeczowo” i unikać zbytnej poufałości („панибратства”) i jednocześnie „wrogości”. Jednocześnie, zgodnie z treścią przemówienia Trockiego wygłoszonego na I Ogólnorosyjskim Zjeździe Komisarzy Wojskowych, jaki miał miejsce w czerwcu 1918 r.: „Jeśli komisarz zauważy, że ze strony dowódcy wojskowego grozi rewolucji niebezpieczeństwo, ma prawo bezlitośnie rozprawić się z kontrrewolucjonistą, do rozstrzelania włącznie”. Ponadto komisarze powinni kontrolować też sposób prowadzenia gospodarki w swoim macierzystym oddziale oraz dbać o prawidłowy i sprawiedliwy rozdział żywności, umundurowania oraz innych przedmiotów zaopatrzenia należnego czerwonoarmistom. Kolejnym jego zadaniem było zwalczanie przy pomocy oddziału specjalnego oraz rewolucyjnego trybunału wojskowego „elementów kontrrewolucyjnych”. Ponadto obowiązkiem każdego komisarza wojskowego było też podnoszenie kwalifikacji wojskowych tak, aby „mógł on pomagać w tych kwestiach dowódcy oddziału, spełniając choćby drobne zadania kontrolne, czy też dotyczące służby wartowniczej, rozpoznania itd.” Struktura organizacyjna instytucji komisarzy wojskowych była ściśle zhierarchizowana, stąd też komisarz pułkowy podlegał brygadowemu, brygadowy dywizyjnemu⁹².

⁹² РГВА, Управление 1 Конной Армии. Политическое Управление. Общее Отделение, sygn. 245.2.10, Инструкция для комиссарей войсковых частей 1 Конной Армии – май 1920 г.; РГВА, Управление 11 Кавалерийской Оренбургской Краснознаменной Дивизии. Политотдел Дивизии, sygn. 7694.1.225, Инструкция политическим комиссарям войсковых частей Южного Фронта – недатована, ale najprawdopodobniej pochodząca z 1920 r.; РГВА, Управление

Warto też tutaj wspomnieć, że podobne działania podejmowano także wobec żołnierzy rozlokowanego na Białorusi I Korpusu Polskiego generała Dowbor-Muśnickiego. Tak było chociażby w przypadku stacjonującego w Witebsku I Dywizjonu Artylerii Ciężkiej. Dnia 1 stycznia 1918 r. do koszar wtargnęła „grupa polskich bolszewików” z niejakim Wejchertem na czele w celu przeciągnięcia żołnierzy na stronę Sowietów. Zamach ten jednak nie do końca się udał, gdyż żołnierze nie posłuchali agitatorów nawołujących do aresztowania oficerów. Jedynie część żołnierzy odłączyła się od oddziału i utworzyła w Witebsku Polski Dywizjon Rewolucyjny nazwany następnie Czerwonym Dywizjonem Artylerii imienia 1 Stycznia. Po kolejnych działaniach w jego szeregach udało się zebrać 350 ludzi, którymi dowodzili Stefan Czernicki, Jan Rożkowski i Antoni Leppert (vel Lippert). Podobną próbę podjęto również w przypadku 1. Pułku Inżynieryjnego rozlokowanego w rejonie miejscowości Uborki – Łapiszcze – Dubrowna, gdzie wskutek bolszewickiej agitacji zdecydowana większość żołnierzy odmówiła odmarszu do Bobrujska⁹³. W efekcie tego w maju 1918 r., a więc w momencie rozwiązywania i demobilizacji Korpusu, szeregi formacji późniejszej Zachodniej Dywizji Strzeleckiej zasililo jakoby aż 1 200 jego byłych żołnierzy, których wcielono do 1. Warszawskiego Pułku Strzelców. Poza tym do dywizji trafiali również byli żołnierze „Żelaznej” II Brygady Legionów Polskich oraz II Korpusu Polskiego w Rosji. Nie było ich jednak zbyt wielu⁹⁴. Pomimo to w październiku 1918 r. w memorandum rezydującego w Paryżu Komitetu Narodowego Polskiego zatytułowanym „Bolszewizm w Polsce” napisano: *Ale zaraza bolszewicka nie przeniknęła niestety tylko przy pomocy płatnych agitatorów [...] do Królestwa. Co smutniejsze, że pomiędzy żołnierzami, a nawet oficerami rozbrojonej i rozpedzonej przez Niemców byłej armii generała Dowbór-Muśnickiego [tj. I Korpusu Polskiego w Rosji] znajduje się znaczna liczba bolszewików, ogarniętych szaleńcami z przekonań. Oficerowie, pochodzący z kraju, nie robią z tego żadnej tajemnicy i otwarcie przyznają, że w szeregach tzw. „dowbor-*

14 Кавалерийской Дивизии. Политотдел Дивизии, sygn. 7704.1.131, Тезисы пролетарской дисциплины в Красной Армии; Kijów, Центральний Державний Архів Громадських Об'єднань України, Центральний Комитет Коммунистической Партии Украины, sygn. 1.20.17, Доклад Наркомвоену Украины от 6 IV 1919 г.; Centralne Archiwum Wojskowe, Oddział II Sztabu Głównego, sygn. 303.4.3239, История Красной Армии, Париж 15 III 1935 года. Краткая историческая справка; Archiwum Akt Nowych, Instytucje Wojskowe 1918–1939, sygn. 296/I/33, Wiadomości z pism bolszewickiej Ukrainy. Organizowanie wojska; *Громадянська війна u...*, s. 105–106, 293–294; D. Wołkogonow, *Trocki*, Warszawa 1996, s. 144, 150, 193.

⁹³ H. Bagiński, op. cit., s. 193, 198–200; *Księga Polaków uczestników rewolucji...*, s. 166, 491, 727; W. Kozłowski, *Artyleria polskich formacji wojskowych podczas I wojny światowej*, Łódź 1993, passim.

⁹⁴ T. Butkiewicz, A. Ślisz, op. cit., s. 209–211, 490; A. Leinwand, *Działalność agitacyjna i propagandowa komunistów polskich w RSFRR w latach 1918–1920*, „Studia z Dziejów Rosji i Europy Środkowo-Wschodniej” 2005, t. XXXIII, s. 28–30; A. Miodowski, *Polityka wojskowa radykalnej lewicy...*, s. 206–217.

czyków”, smutne, niszczycielskie i mordercze „idee” bolszewickie zakaziły również znaczną liczbę żołnierzy, a nawet oficerów, przeważnie Polaków, już poprzednio zrusefikowanych i pochodzących z Rosji⁹⁵.

Stąd też już na początku 1919 r. Centralny Komitet Wykonawczy SDKPiL apelował do wszystkich żołnierzy polskiego pochodzenia, aby niezwłocznie zgłaszali się do służby w Zachodniej Dywizji Strzeleckiej, która miała stać się załącznikiem „polskiej armii czerwonej”. Dywizja ta miała stanowić jedną z najważniejszych formacji sowieckiego Frontu Zachodniego mającego poprzez „bramę smoleńską” wkroczyć na ziemie etnicznie polskie. Stąd też w jej składzie znajdowały się 1. Warszawski⁹⁶, 2. Lubelski, 3. Siedlecki, 5. Litewsko-Wileński⁹⁷ Pułki Strzelców oraz 6. Mazowiecki Pułk Czerwonych Ułanów i 4. Warszawski Pułk Czerwonych Huzarów⁹⁸. Plany te związane były z oczekiwaniem na wybuch rewolucji w Niemczech i powstania zbrojnego w byłym Królestwie Polskim, które doprowadzi do wybuchu w Polsce wojny partyzanckiej i obalenia niemieckiej okupacji oraz do zwycięskiej ofensywy Armii Czerwonej, która przy pomocy rozwijającego się w kraju ruchu komunistycznego otworzy polskojęzycznym formacjom rewolucyjnym drogę do „czerwonej” Warszawy⁹⁹.

⁹⁵ Cit. per: K. Zieliński, op. cit., s. 42–43.

⁹⁶ Powstał on z Czerwonego Pułku Rewolucyjnej Warszawy. Według ustaleń Konrada Zielińskiego (vide: idem, op. cit., s. 51) początkowo służyło w nim 1 904 krasnoarmiejców.

⁹⁷ W części polskiej literatury historycznej można znaleźć również informacje o pułkach Suwalskim, Wileńskim i Grodzieńskim. Ich nazwy miały być zapewne odpowiedzią na Suwalski, Białostocki oraz Lidzki, Kowieński, Grodzieński, Miński i Wileński Pułki Strzelców, a następnie również na Słucki i Nowogródzki Pułki Strzelców Wojska Polskiego. Vide: *O niepodległą i granice*, t. II, s. 74; J. Dąbrowski, *Zarys historii wojennej 81-go Pułku Strzelców Grodzieńskich*, Warszawa 1928; B. Waligóra, *Zarys historii wojennej 85-go Pułku Strzelców Wileńskich*, Warszawa 1928; idem, *Dzieje 85 Pułku Strzelców Wileńskich*, Warszawa 1994; S. Baron, *Zarys historii wojennej 77-go Pułku Piechoty*, Warszawa 1929; M. Różycki, A. Szablowski, F. Suchomel, *Zarys historii wojennej 78-go Słuckiego Pułku Piechoty*, Warszawa 1929; S. Dybkowski, *Zarys historii wojennej 79-go Pułku Piechoty*, Warszawa 1929; St. Mieczkowski, *Zarys historii wojennej 86-go Mińskiego Pułku Piechoty*, Warszawa 1929; *Zarys historii wojennej 76-go Lidzkiego Pułku Piechoty*, Warszawa 1930; L. Jędrzejczak, *Zarys historii wojennej 80-go Pułku Strzelców Nowogródzkich*, Warszawa 1930; J. Lisicki, „Strzelcy Grodzieńscy”. *81 Pułk Strzelców Grodzieńskich im. Króla Stefana Batorego*, Białystok 1995; M. Gajewski, *Białostocki Pułk Strzelców 1918–1921*, Białystok 2007; W. Markert, *77 Pułk Strzelców Kowieńskich*, Pruszków 2002; idem, *85 Pułk Strzelców Poleskich*, Pruszków 2003; idem, *86 Pułk Piechoty*, Pruszków 2004; A. Smoliński, *Przyczynek do genezy nazwy oraz dziejów i tradycji 10 Pułku Ułanów Litewskich z lat 1918–1939*, „Mars” 2006, t. XX, s. 49 i nast.; idem, *W sprawie dziejów 10 Pułku Ułanów Litewskich*, „PHW” 2008, nr 4, s. 139; idem, *Dlaczego 10 Pułk Ułanów otrzymał nazwę „Litewskich”?*, „Europa Orientalis” 2009, nr 1, s. 435; J. Oziemkowski, *Piechota polska w wojnie z Rosją bolszewicką 1919–1920*, Warszawa 2010, s. 41.

⁹⁸ A. Leinwand, *Wojna polsko-sowiecka w latach 1919–1920. Polityka i strategia stron walczących*, [w:] *Wojna polsko-sowiecka 1920 roku. Przebieg walk i tło międzynarodowe*, red. A. Koryn, Warszawa 1991, s. 33–34; N. Davies, op. cit., s. 55; G. Nowik, op. cit., s. 151; K. Zieliński, op. cit., s. 39.

⁹⁹ *KPP w obronie niepodległości Polski. Materiały i dokumenty*, red. J. Kowalski, F. Kalicka, Sz. Zachariasz, Warszawa 1953, s. 25–26.

Dlatego też w styczniu tego roku Centralny Komitet Wykonawczy Komunistycznej Partii Robotniczej Polski w Rosji zwrócił się do ówczesnego Ludowego Komisarza Spraw Wojskowych oraz jednocześnie przewodniczącego Rewolucyjnej Rady Wojennej Republiki Lwa Dawidowicza Trockiego z memorandum dotyczącym przeformowania Zachodniej Dywizji Strzeleckiej w „polską grupę armijną” (alternatywnie proponowano nazwę Polskie zgrupowanie wojskowe). Liczono bowiem na to, że władze sowieckie zgodzą się na zgrupowanie całej dywizji na Froncie Zachodnim i na uzupełnienie jej szeregów poprzez nabór ochotniczy przeprowadzony w środowiskach Polaków przebywających wtenczas w sowieckiej Rosji i pobór przymusowy na jej obszarach zamieszkałych przez polską ludność kresową. Poza tym liczono również, że wyrażą one zgodę na przeniesienie do szeregów Zachodniej Dywizji Strzeleckiej wszystkich Polaków służących w innych formacjach Armii Czerwonej. Jednocześnie w miarę posuwania się sowieckiego Frontu Zachodniego w kierunku Polski mieli zasilać ją członkowie prosowieckich grup partyzanckich dotychczas działających „na Litwie i Białorusi”, czyli na tyłach Wojska Polskiego¹⁰⁰. Wszystkie te plany wynikały zaś z przekonania polskich komunistów w Rosji, że najważniejsza była możliwie najpełniejsza mobilizacja polskich i polskojęzycznych członków wszystkich organizacji i grup komunistycznych oraz sympatyków władzy sowieckiej na Front Zachodni. W tym celu należało przeprowadzić wzmoczoną akcję agitacyjno-propagandową wśród wszelkich grup Polaków przebywających w Rosji, w tym również wśród jeńców i uchodźców z lat I wojny światowej. Dlatego też przy Rewolucyjnej Radzie Wojennej Zachodniej Dywizji Strzeleckiej powołano Wydział Werbunkowy, na czele którego stanął Romuald Muklewicz¹⁰¹, pracownik Polskiego Biura Komitetu Centralnego Rosyjskiej Komunistycznej Partii (bolszewików) i późniejszy zastępca członka Centralnego Komitetu Wykonawczego Grup Komunistycznej Partii Robotniczej Polski w Rosji. Poza tym w Wydziale tym działali także białgorodczyk Antoni Cichoński, Kazimierz Bieniek¹⁰², Julian Morawski¹⁰³ i Jakub Oksza. Łącznie na terenie Rosji oraz tych części Ukrainy i Białorusi znajdujących wtedy się w rękach „czerwonych” zorganizowano 30 biur werbunkowych. Wiosną 1919 r. biura takie działały w Moskwie, Piotrogradzie, Tule, Astrachaniu, Briańsku, Charkowie, Jekatierynosławiu, Kamieńskoje, Kałudze, Kremieńczugu, Niżnym Nowgorodzie, Orle, Woroneżu, Saratowie¹⁰⁴,

¹⁰⁰ W tym celu 3 IX 1919 r. w Smoleńsku utworzono Biuro Dywersji. N. Davies, op. cit., s. 101; K. Zieliński, op. cit., s. 254–255.

¹⁰¹ *Księga Polaków uczestników rewolucji...*, s. 591–592; J. Wojtkowiak, op. cit., s. 357–368.

¹⁰² Biogramy Cichońskiego i Bienka: *Księga Polaków uczestników rewolucji...*, s. 147–148, 77.

¹⁰³ Niestety niewiele o nim wiadomo, poza tym, że od 7 II 1919 r. był instruktorem Biura Werbunkowego Zachodniej Dywizji Strzeleckiej – vide: ibidem, s. 587.

¹⁰⁴ W miejscowości tej już w sierpniu 1918 r. „zorganizował się polski oddział Czerwonej Armii, który zwrócił się do „towarzyszy Polaków” z następującą odezwą: „Towarzysze Polacy, robotnicy i wło-

Samarze, Smoleńsku, Słonimiu, Oszmianie, Lidzie oraz w Mińsku i Wilnie¹⁰⁵. Starano się też, aby na czele każdego z nich stał Polak – członek Komunistycznej Partii Robotniczej Polski. Poza tym agentów werbunkowych wysyłano także do miejscowości, w których nie było stałych biur. Wszystkie lokalne biura werbunkowe otrzymywały z Moskwy materiały agitacyjno-propagandowe, zaś ich działalność starano się koordynować z poczynaniami stacjonujących tam formacji Armii Czerwonej, w których służyli polskojęzyczni żołnierze, a także z miejscowymi organami władzy sowieckiej. Z nieufnością patrzono jednak na wszelkie oddolne i nieuzgodnione z Biurem Werbunkowym Zachodniej Dywizji Strzeleckiej i „Polrewwojenkomem” inicjatywy. Starano się je likwidować lub podporządkować. Na przykład w początkach 1920 r. działania tego typu podjęto nawet w Irkucku, gdzie miejscowa, kilkudziesięcioosobowa grupa polskich i polskojęzycznych komunistów „Spartak”, w której działali przedstawiciele SDKPiL, PPS-Lewicy i PPS-Frakcji Rewolucyjnej oraz Bundu i anarchistów (m.in. Tadeusz Długoszowski, Izidor Oberhard i Zbigniew Stelmachowicz) podjęła działania agitacyjne wśród żołnierzy miejscowej kompanii garnizonowej, w której służyli także Polacy. Ostatecznie jednak działania te doprowadziły do próby formowania na Syberii tzw. Dywizji Internacjonalnej, w której obok Polaków mieli służyć także Koreańczycy i Chińczycy oraz Niemcy i Węgrzy – byli jeńcy z czasów I wojny światowej. Inicjatywa ta spotkała się jednak ze zdecydowanym sprzeciwem Polskiego Biura Komitetu Centralnego RKP (b). Agitację dotyczącą ochotniczego wstępowania do Zachodniej Dywizji Strzeleckiej prowadzono także przy pomocy prasy ukazującej się w sowieckiej Rosji i kontrolowanej przez władze sowieckie, głównie zaś za pośrednictwem tytułów wydawanych po polsku¹⁰⁶.

Aby utrudnić pracę polskiemu wywiadowi wojskowemu oraz ograniczyć do minimum wśród ochotników i poborowych kierowanych do służby w Zachodniej Dywizji Strzeleckiej wrogą agitację¹⁰⁷, należało skrupulatnie sprawdzać każ-

ścianie! Cały lud roboczy [...] powinien się zapisać do szeregów Czerwonej Armii, do szeregów polskiej drużyny bojowej. *Polacy w Rosji wobec rewolucji...*, s. 93, dok. nr 41.

¹⁰⁵ Według N. Daviesa (op. cit., s. 73) takie biuro istniało również Orenburgu. Poza tym konspiracyjnych werbowników wysłano także do Polski.

¹⁰⁶ Szerzej vide choćby: K. Zieliński, op. cit., s. 241.

¹⁰⁷ A. Peplowski, *Wywiad w wojnie polsko-bolszewickiej 1919–1920*, Warszawa 1999; A. Smoliński, *Wiedza Sztabu Generalnego oraz Naczelnego Dowództwa Wojska Polskiego na temat stanu organizacyjnego i liczebnego oraz morale 1 Armii Konnej podczas jej walk na polskim teatrze działań wojennych w 1920 roku*, [w:] *Od armii komputerowej do narodowej*, t. IV, red. W. Rezmer, Toruń 2012, s. 229–304; idem, *Próba oceny efektywności działań polskiego wywiadu wojskowego oraz wywiadu Armii Czynnej Ukraińskiej Republiki Ludowej przeciw 1 Armii Konnej podczas jej walk na polskim teatrze działań wojennych w 1920 r.*, [w:] *Studia nad wywiadem i kontrwywiadem Polski w XX wieku*, t. I, red. W. Skóra, P. Skubisz, Szczecin 2012, s. 35–108; K. Paduszek, *Działalność propagandowa służb informacyjno-wywiadowczych Wojska Polskiego w czasie wojny polsko-bolszewickiej 1919–1921. Organizacja, metody, treści*, Toruń 2004.

dego z nich. Przed wcieleniem, wszyscy musieli wypełnić odpowiednią ankietę personalną, w której – między innymi – należało odnotować kontakty z krajem, miejsca pracy, a w przypadku komunistów także etapy kariery partyjnej. Obawiano się różnego rodzaju szpiegów, prowokatorów i sabotażystów. Stąd też liczne były przypadki aresztowań nawet wśród tych, którzy podawali się za członków Komunistycznej Partii Robotniczej Polski¹⁰⁸.

Jednak realizacja tych planów odbywała się bardzo powoli i z dużym trudem. Pewne ich przyspieszenie nastąpiło dopiero po wizycie i interwencji Romana Łągwy u Trockiego, która miała miejsce 15 stycznia 1919 r. w Bałaszowie oraz po wizycie Józefa Unslichta¹⁰⁹ 24 stycznia w Sierpuchowie, gdzie przebywali wówczas członkowie Rewolucyjnej Rady Wojennej Republiki¹¹⁰.

Jednocześnie Józef Unslicht ogłosił powołanie Rewolucyjnej Rady Wojennej Polski, w skrócie z rosyjska zwanej „Polrewwojesowietem”¹¹¹. W jej skład weszli Samuel Łazowert, Adam Kaczorowski-Sławiński¹¹² i Stefan Brodowski¹¹³. Później powiększono go o Jakuba Fenigstein-Doleckiego i Józefa Unslichta. Pierwsze spotkanie członków tej Rady odbyło się 3 stycznia, a przewodniczył mu Łazowert, zaś sekretarzem był Brodowski. Poza członkami „Polrewwojesowietu” w zebraniu tym uczestniczyli również dowódca dywizji Jerzy Franciszek Makowski¹¹⁴ oraz pełniący obowiązki jej komisarza wojskowego – Stanisław Bobiński, a także Roman Łągwa. Poza sprawowaniem kontroli nad polskojęzycznymi formacjami wojskowymi Armii Czerwonej miała być ona organizacją zajmującą się organizowaniem i zaopatrzeniem w broń oraz środki materialne i materiały agitacyjno-propagandowe dla rewolucji robotniczej w Polsce. Jej realna władza i możliwości były jednak raczej wątpliwe¹¹⁵.

¹⁰⁸ A. Leinwand, *Działalność agitacyjna i propagandowa...*, s. 48–49; K. Zieliński, op. cit., s. 50–51.

¹⁰⁹ *Księga Polaków uczestników rewolucji...*, s. 880; K. A. Залесский, op. cit., s. 453–454; J. Wojtkowiak, op. cit., s. 551–553.

¹¹⁰ T. Butkiewicz, A. Ślisz, op. cit., s. 166–169; 218–219, 228–233; J. Reguła, *Historia Komunistycznej Partii Polski w świetle faktów i dokumentów*, Toruń 1994, s. 32–34; A. Leinwand, *Działalność agitacyjna i propagandowa...*, s. 31–34; A. Nowak, *Polska i trzy Rosje. Studium polityki wschodniej Józefa Piłsudskiego (do kwietnia 1920 roku)*, Kraków 2001, s. 546–547; K. Zieliński, op. cit., s. 44–46.

¹¹¹ Taką nazwę tej organizacji podaje K. Zieliński (op. cit., s. 44). Tymczasem w polskiej i polskojęzycznej literaturze przedmiotu można spotkać również inne jej nazwy: Polski Komitet Wojskowo-Rewolucyjny (T. Butkiewicz, A. Ślisz, op. cit., s. 231) oraz Rada Wojskowo-Rewolucyjna, vide: N. Davies, op. cit., s. 87. Dlatego też w dalszej części tego tekstu autor będzie używał jej brzmienia zaproponowanego przez Konrada Zielińskiego lub też jej abrewiatu.

¹¹² Biogramy Łazowerta i Sławińskiego: *Księga Polaków uczestników rewolucji...*, s. 515–516, 364.

¹¹³ Właściwie był to urodzony w Warszawie Stefan Brodowski [Bratman]. Ibidem, s. 110–111.

¹¹⁴ Biogramy Fenigstein-Doleckiego i Makowskiego: *Księga Polaków uczestników rewolucji...*, s. 190, 536.

¹¹⁵ K. Zieliński, op. cit., s. 44.

Warto też tutaj wspomnieć, że w 1919 r. powszechny zaciąg i mobilizacja do służby w Zachodniej Dywizji Strzeleckiej polskojęzycznych i polskich komunistów przebywających w Rosji napotykały na poważny opór ze strony Biura Organizacyjnego Komitetu Centralnego Rosyjskiej Komunistycznej Partii (bolszewików) obawiającego się, że zaplecze oraz różne instytucje władzy sowieckiej zostaną ogłoszone z odpowiednich kadr. Ponadto zapewne niezbyt ufano swym polskim towarzyszom – nie chciano w związku z tym, dopuścić do znalezienia się zbyt dużej ich liczby na froncie polsko-sowieckim i w pobliżu granicy z Polską. Mimo to – jak to już wspomniano – Wydział Werbunkowy Zachodniej Dywizji Strzeleckiej, we współpracy z Komunistyczną Partią Robotniczą Polski, głównie zaś z jej Centralnym Komitetem Wykonawczym, wydawał bardzo dużo ulotek, odezw i apeli, a także komunikatów i tekstów prasowych adresowanych do rodzimych komunistów przebywających w Rosji oraz ludności polskiej. W jednej z nich ze stycznia tego roku, a adresowanej do „wszystkich grup KPRP w Rosji” napisano: *C.K.W. poleca wszystkim grupom miejscowym zorganizowanie i prowadzenie pod ścisłą kontrolą partyjną polskich biur werbunkowych Czerwonej Armii. Zadaniem biur werbunkowych winna być: 1/ szeroka agitacja wśród polskich robotników i wygnańców w Rosji za wstępowaniem do szeregów Dywizji Zachodniej; 2/a/ zapoznavanie Polaków czerwonoarmistów z rozkazem tow. Trockiego i Rewwojensowietu za № 115, który brzmi: „Zezwolić wszystkim wygnańcom i pochodzącym z Polski, Litwy i Białorusi, w razie ich życzenia przenosić się z innych wojskowych oddziałów do Dywizji Zachodniej; b/ ułatwienie w przenoszeniu się do Dywizji Zachodniej; 3/ przesyłanie wszystkich zwerbowanych do sztabu Dywizji Zachodniej, który mieści się w Mińsku przy ul. Pietropawłowskiej róg Zacharzowskiej, w hotelu „Paryż”. [...] Biura werbunkowe winny natychmiast rozpocząć swą działalność, zawiadamiając o zorganizowaniu się C.K.W. Zawiadamiamy, że w najbliższym czasie będzie utworzone Centralne Biuro Werbunkowe, które skomunikuje się z lokalnymi i udzieli szczegółowych instrukcji*¹¹⁶. W innej odezwie nawoływano natomiast do powrotu do Polski, ale *nie jak bydło robocze, tylko jako zwarta siła bojowa, gotowa bagnetem torować sobie drogę do lepszego życia i nowego ładu, do socjalizmu. Wracajmy pod czerwonym sztandarem, jako żołnierze rewolucji proletariackiej!*¹¹⁷.

Jak to już wspomniano, w kręgach polskich i polskojęzycznych komunistów w Rosji bardzo poważnie traktowano kwestię pracy politycznej oraz agitacji i propagandy kierowanej do krasnoarmiejców służących w szeregach Zachodniej Dywizji Strzeleckiej. W związku z tym w jej Rewolucyjnej Radzie Wojennej znaleźli się

¹¹⁶ Cit. per: K. Zieliński, op. cit., s. 49.

¹¹⁷ Cit. per: A. Leinwand, *Działalność agitacyjna i propagandowa...*, s. 32.

sprawdzeni i wybitni polscy i polskojęzyczni komuniści, jak choćby S. Brodowski czy S. Łazowert – dawni działacze SDKPiL, a następnie członkowie Komunistycznej Partii Robotniczej Polski oraz A. Kaczorowski-Sławiński należący wtenczas do RKP (b).

Natomiast odpowiednio przygotowanych politycznie dowódców – komandirów – oddziałów i pododdziałów kompletowano głównie w oparciu o działające od końca grudnia 1918 r. Kursy Czerwonych Dowódców Polskich. Ich pierwszym komisarzem wojskowym był Zdzisław Szeryński, zaś jego zastępcą – Bolesław Korfeld¹¹⁸, jeden z pierwszych absolwentów. Kursy te przekształcono następnie w Szkołę Czerwonych Komunardów, w której prowadzono dwa kursy: przygotowawczy i specjalny. Pierwsi absolwenci ukończyli ją w lipcu 1919 r., przy czym w całym okresie istnienia Kursów Czerwonych Dowódców Polskich oraz Szkoły Czerwonych Komunardów w latach 1919–1920, najpierw w Mińsku, potem w Smoleńsku, a w końcu w Moskwie¹¹⁹ wypromowano w sumie około 1 000 czerwonych komandirów¹²⁰. Wydaje się jednak, że liczba ta odnosi się jedynie do absolwentów Szkoły Czerwonych Komunardów. Ludzie ci zastąpili na stanowiskach dowódczych przydzielanych początkowo do Zachodniej Dywizji Strzeleckiej, Rosjan – z reguły byłych oficerów dawnej Armii Rosyjskiej¹²¹.

W programie nauczania Szkoły Czerwonych Komunardów znajdowało się wiele przedmiotów, które miały budować odpowiednią postawę ideowo-polityczną jej uczniów. Były to, między innymi, historia Polski i ekonomia polityczna – co oczywiste – wyłącznie w ujęciu marksistowskim, oraz historia ruchu rewolucyjnego. Zauważyć tutaj należy, że na potencjalną wartość bojową oddziałów dowodzonych przez tak szkolonych komandirów nie mogło mieć to żadnego pozytywnego

¹¹⁸ Biogramy obu działaczy: *Księga Polaków uczestników rewolucji...*, s. 821, 427–428; J. Wojtkowiak, op. cit., s. 519, 526–528

¹¹⁹ W I 1921 r. postanowiono o jej przeniesieniu z Moskwy do Piotrogradu, co spowodowało sprzeciw Biura Polskiego, które uważało, że najlepszym miejscem do kształcenia komandirów przyszłej czerwonej polskiej armii jest Moskwa. Nie zmieniło to jednak decyzji moskiewskich decydentów, przy czym 30 III podjęto postanowienie o dyslokacji Szkoły Czerwonych Komunardów na ogarnięty wówczas kozackim powstaniem Kubań, co polscy komuniści uznali za „błąd polityczny”. Ostatecznie działania te doprowadziły do likwidacji Szkoły, gdyż po klęsce w 1920 r. Moskwa zdała sobie sprawę, że w najbliższym czasie nie będzie kolejnego marszu na Zachód ani też żadnej rewolucji proletariackiej w Polsce.

¹²⁰ Taką też liczbę, ale zdaje się, że jedynie w odniesieniu do absolwentów Szkoły Czerwonych Komunardów, podaje Konrad Zieliński (op. cit., s. 46). Jej honorowymi kursantami byli także Feliks Dzierżyński oraz Feliks Kon, Julian Marchlewski i Józef Unszlicht.

¹²¹ K. Zieliński, op. cit., s. 46. Cf.: T. Butkiewicz, A. Ślisz, op. cit., s. 232–234; W. Najdus, *Udział Polaków w rewolucji październikowej*, Warszawa 1967, s. 75–80; N. Davies, op. cit., s. 73; T. Zenczykowski, *Dwa komitety 1920 i 1944. Polska w planach Lenina i Stalina*, Łomianki b.r.w., s. 11; K. Zieliński, op. cit., s. 282.

wpływu. Nie miało to jednak większego znaczenia, gdyż uczniowie tej szkoły – „dzieci rewolucyjnej Warszawy” – mieli stanowić „stalową broń dyktatury proletariatu polskiego”¹²². Ciekawe czy „rewolucyjna Warszawa” wiedziała, że ma takie „stalowe” i tak dogłębnie wykształcone dzieci. Zaiste język komunistycznej propagandy nie miał żadnych odpowiedników.

Do przyszłych krasnoarmiejców podejmujących służbę w polskojęzycznych formacjach Armii Czerwonej starano się też docierać poprzez agitację i propagandę organizowaną przez wspomniane powyżej biura werbunkowe Zachodniej Dywizji Strzeleckiej¹²³. Ponadto organizowano także swoiste wycieczki agitacyjne nawet do najdalej położonych miasteczek Mińszczyzny i Litwy. Ich celem była zaś tamtejsza polska ludność cywilna. Dlatego też różne materiały agitacyjne rozdawano wiernym wychodzącym po nabożeństwach z kościołów. Poza tym, wzorem sowieckim, organizowano koncerty oraz zabawy – w tym też dla dzieci. Wszystkie te przedsięwzięcia służyć miały przekonaniu kresowych Polaków, głównie zaś potencjalnych ochotników do polskojęzycznych formacji Armii Czerwonej, do ochotniczego wstępowania w ich szeregi. W propagandzie kierowanej do ludności mieszkającej na Kresach Wschodnich dawnej Rzeczypospolitej Obojga Narodów Sowietów umiejętnie wykorzystywali panującą tam mozaikę kulturową, etniczną i wyznaniową, a także narosłe przez wieki antagonizmy narodowościowe i społeczne, które stosunkowo łatwo można było kierować przeciwko Polakom, głównie zaś ziemiaństwu oraz miejscowemu klerowi katolickiemu i inteligencji¹²⁴.

Nie należy też zapominać, że poza ludnością cywilną, w tym także mieszkańcami odradzającej się Rzeczypospolitej Polskiej¹²⁵, niemal od początku 1919 r. róż-

¹²² N. Davies, op. cit., s. 74; K. Zieliński, op. cit., s. 46–47.

¹²³ Jednocześnie odpowiednie działania w tym kierunku podjął także Centralny Komitet Wykonawczy utworzonej 16 XII 1918 r. KPRP – szerzej vide: K. Zieliński, op. cit., s. 93.

¹²⁴ Ł. Kaprańska, *Pluralizm kulturowy i etniczny a odrębność regionalna Kresów Południowo-Wschodnich*, Kraków 2000, passim; J. Gierowska-Kałuża, *Zarząd Cywilny Ziemi Wschodnich (19 lutego 1919 – 9 września 1920)*, Warszawa 2003, s. 19 i nast.; N. Zielińska, *Towarzystwo Straży Kresowej 1918–1927*, Lublin 2006, s. 70 i nast. Natomiast o organizacji oraz metodach stosowanych w okresie wojen domowej oraz polsko-sowieckiej przez sowiecką propagandę, vide: П. В. Сулов, *Политическое обеспечение советско-польской кампании 1920 года*, Москва – Ленинград 1930; T. Teslar, *Propaganda bolszewicka podczas wojny polsko-rosyjskiej 1920 roku*, Warszawa 1938; A. Leinwand, *Czerwonym Młotem w Orle Białego. Propaganda sowiecka w wojnie z Polską 1919–1920*, Warszawa 2008; K. Zieliński, op. cit., s. 46.

¹²⁵ W końcu 1918 oraz na początku 1919 r. najbardziej napięta sytuacja polityczna istniała w Zagłębiu Dąbrowskim i w Warszawie, a także na części obszarów Galicji Zachodniej. Poza tym inspirowane przez rodzimych komunistów symptomy zapowiadające możliwość wystąpienia zjawisk, jakie miały miejsce w Rosji po przewrocie bolszewickim w 1917 r. pojawiły się również na wsi, szczególnie zaś tam, gdzie istniała wielka własność ziemska a tym samym spore skupiska robotników rolnych – obszerniej vide: *O niepodległą i granice*, t. II, s. 74; T. Kossak, *Wspomnienia wojenne 1918–1920*, Kraków 1925, s. 18; Z. Lasocki, *Wspomnienia szefa administracji P.K.L. i K. Rz.*, Kraków 1931,

norodne działania agitacyjne i propagandowe kierowano również do żołnierzy Wojska Polskiego, których próbowano skłonić do unikania poboru, niesubordynacji czy wręcz użycia broni przeciw przełożonym oraz do buntu i odmowy odmarszu na front i walki lub też do dezercji na stronę sowiecką¹²⁶ i wstępowania do polskojęzycznych formacji Armii Czerwonej¹²⁷. W kraju za działania tego typu odpowiadał Wydział Agitacji w Wojsku, zwany też Wydziałem Wojskowym Komunistycznej Partii Robotniczej Polski. Na jego czele stał wówczas Edward Próchniak¹²⁸, z którym współpracował Stanisław Budzyński. Jednocześnie działania tego Wydziału miały przygotować grunt do tworzenia rad delegatów żołnierskich, które w przyszłości wraz z radami delegatów robotniczych i chłopskich miały przejąć władzę w Polsce¹²⁹. Oprócz tego Wydział Wojskowy miał też dążyć do tworzenia własnej siły zbrojnej, mianowicie Czerwonej Gwardii, której niewielkie oddziały powstały w Warszawie, Zamościu i w Zagłębiu Dąbrowskim. Zostały one jednak zlikwidowane przez władze wiosną 1920 r., przy czym aresztowano wówczas także sporą grupę działaczy Wydziału Wojskowego Komunistycznej Partii Robotniczej Polski.

s. 23 i passim; S. Składkowski, *Kwiatuszki administracyjne i inne*, Warszawa 2005, s. 357–358; P. Stawecki, *Sytuacja polityczna rejonu podwarszawskiego na przełomie lat 1918 i 1919 w świetle raportów wojskowych*, „Teki Archiwalne” 1961, t. 8, s. 129 i passim; H. Cimek, *Tomasz Dąbał 1890–1937*, Rzeszów 1993, s. 10 i passim; *KPP w obronie...*, s. 25 i passim, a także: В. Солский, *1917 год в Западной Области и на Западном Фронте*, red. С. Н. Хомич, Минск 2004; A. Miódowski, *Polityka wojskowa radykalnej lewicy...*; K. Zieliński, op. cit.

¹²⁶ Odezwa robotników Polaków w Armii Czerwonej do żołnierzy polskich 33. Pułku Łomżyńskiego z XI 1919 r., w której napisano: „Doszły do nas wieści, towarzysze, że już raz odmówiliście posłuszeństwa, nie chcieliście iść na pozycje, przelewać za jaśniepańską sprawę swoją krew ludową. [...] Chcacie przejść do nas, bo czujecie, że nasza Armia Czerwona o wyzwolenie ludu roboczego walczy. [...] Wszyscy i zmobilizowani, i ochotnicy z bronią w rękę przechodźcie na naszą stronę, przyłączcie się do nas. [...] Z naszą pomocą pozbędziecie się swych gnębieli oficerków i generałów, burżujów i dziedziców. Śmiało ku nam, towarzysze” – cyt. za: *Dokumenty i materiały do historii stosunków polsko-radzieckich*, T. II: *Listopad 1918 – kwiecień 1920*, oprac. W. Gostyńska, T. Kuźmiński, A. Leinwand, S. Wroński, A. Zatorski, Warszawa 1961, s. 458–459 – dok. nr 254; *O niepodległą i granice*, t. II, dokumenty ze s. 34, 35, 38, 39, 41, 221, 293, 328, 330, 491–492, 518–519.

¹²⁷ Zgodnie z nie do końca jednoznaczna uchwałą członków utworzonego 9 VII 1919 r. Polskiego Biura przy Komitecie Centralnym RKP (b) do najważniejszych zadań polskich komunistów w sowieckiej Rosji zaliczono: „Wśród zadań w instytucjach sowieckich na pierwszym planie stać musi agitacja wśród wojsk polskich zarówno na Froncie Zachodnim, jak na Wschodnim i Południowym oraz wśród jeńców Polaków, dalej propaganda pieczołowita wśród czerwonoarmistów Polaków. Następnie zadaniem nieodzownym jest energiczny udział w walce z kontrrewolucją specjalnie polską na terenie Rosji sowieckiej” – cyt. za: A. Leinwand, *Działalność agitacyjna i propagandowa...*, s. 48–49.

¹²⁸ P. Samuś, *Edward Próchniak*, Warszawa 1983, s. 128–130; *Księga Polaków uczestników rewolucji...*, s. 693.

¹²⁹ Praktyczne działania w tym kierunku podjęto w sierpniu 1920 r., przy czym pomysł tworzenia sowietów, czyli rad żołnierskich w Wojsku Polskim pochodził jakoby od Stalina, o czym 11 VIII Dzierżyński poinformował Lenina. Ponoć „zwłaszcza w pułkach warszawskich” działania te przyniosły „pewne, niewielkie efekty”. N. Davies, op. cit., s. 192; *O niepodległą i granice*, t. II, s. 293.

Poza tym wczesną wiosną 1919 r. Stefan Żbikowski przystąpił w Warszawie do organizowania konspiracyjnej Komunistycznej Organizacji Wojskowej, której zadaniem, podobnie jak w przypadku Wydziału Wojskowego, było przygotowanie w Wojsku Polskim gruntu pod przyszłe rady żołnierskie. Poza tym miała ona gromadzić broń niezbędną dla planowanego komunistycznego powstania, czy też raczej zbrojnego przewrotu. Kolejnym celem było zapewnienie co najmniej neutralności wojska w razie ewentualnych starć robotników z siłami porządkowymi. Dlatego też ustalono, że należy pozyskać 15% żołnierzy z oddziałów, w których komuniści podjęli działalność agitacyjną i propagandową. Zamierzenia te przekreśliło aresztowanie w marcu 1919 r. Żbikowskiego. Spowodowało to, że całość tych zadań spadła na Próchniaka, przy czym liczone, że ich realizację ułatwi pobór sześciu roczników uchwalony przez Sejm Rzeczypospolitej 6 marca tego roku, w ramach którego w szeregi Wojska Polskiego miało trafić sporo robotników i chłopów. Wśród ówczesnych poborowych byli także obywatele polscy żydowskiego pochodzenia, którzy nie zawsze chcieli służyć w Wojsku Polskim. Stali się więc elementem podatnym na rozkładową propagandę komunistyczną. Część z nich uchylała się od poboru lub też już po wcieleniu do armii brała aktywny udział w komunistycznej agitacji kolportując wśród kolegów i rozklejając w koszarach ulotki o treściach antypaństwowych. Poza tym uczestniczyli też w tworzeniu działających na rzecz Sowietów siatek szpiegowskich. Jednocześnie, zdaniem władz wojskowych, ich zatrudnienie w organach intendenckich miało utrudniać zaopatrzenie wojska, głównie w żywność i paszę, gdyż dopuszczali się nadużyć i malwersacji finansowych, co spowodowało, że w 1920 r. pojawiły się nawet głosy wzywające do usunięcia z Wojska Polskiego oficerów Żydów. Dopuszczali się też dezercji, choć trzeba pamiętać, że dezercerowali również Polacy¹³⁰.

Należy jednak stwierdzić, że skutki wszystkich tych działań, szczególnie w przypadku formacji walczących na froncie, były dość mizerne¹³¹. Poza tym dość szybko

¹³⁰ *O niepodległą i granice*, t. II, s. 28, 41, 68, 142, 283, 285, 293, 298, 320–324, 332, 357, 380, 391, 438; K. Zieliński, op. cit., s. 189.

¹³¹ *Ibidem*, s. 297, 445. W końcu września 1919 r. ówczesny Naczelnik Państwa i Wódz Naczelny Józef Piłsudski w wywiadzie udzielonym francuskiej agencji HAVAS stwierdził: „Chociaż pod różnymi względami ustępujemy bolszewikom, bijemy ich manewrem, kiedy tylko chcemy. Jedynym zbawieniem armii bolszewickiej byłoby moralne zarażenie naszych wojsk. Ale te są odporne na propagandę sowiecką i ufam, że i nadal takimi pozostaną” – cyt. za: *Rok 1920. Wojna polsko-radziecka we wspomnieniach i innych dokumentach*, oprac. J. Borkowski, Warszawa 1990, s. 71 – dok. Nr 32. Natomiast w wywiadzie dla „Le Pepit Parisien” z 28 II 1920 r. powiedział: „Nie obawiam się bynajmniej słynnej propagandy bolszewickiej, z której niektórzy robią straszaka. Nie wywiera ona wpływu na Polskę. Może ona najwyżej wywołać tu lub tam lokalne zaburzenia; ale niezdolna jest wzniecić ogólnego ruchu rewolucyjnego dla tej prostej racji, że znajdujemy się zbyt blisko Rosji. My właśnie, jako sąsiedzi Republiki Sowieckiej mogliśmy bardzo dokładnie zdać sobie sprawę z wyników doświadczeń komunistycznych.

władze aresztowały sporą grupę agitatorów, w tym samego Próchniaka, który do więzienia trafił w listopadzie 1919 r.¹³²

W wyniku wszystkich tych działań krasnoarmiejcy z Zachodniej Dywizji Strzeleckiej otrzymali zapewne odpowiednią „obróbkę” ideologiczną, aby stać się szpicą rewolucji. Nie da się jednak ustalić, ilu z nich po prostu chciało wrócić do Polski – niezależnie od jej aktualnego, czy też przyszłego kształtu ustrojowego. Według ustaleń oficerów Oddziału II Sztabu Generalnego Wojska Polskiego część z nich do służby w Armii Czerwonej zmuszały nie przekonania polityczne, lecz głód i obawa przed represjami CzK. Stąd też ich zdaniem *odpowiednia agitacja zrobiłaby dużo dobrego*¹³³. Słuszność tego przekonania potwierdzają przypadki przechodzenia części krasnoarmiejców na stronę polską – niekiedy wraz z ich dowódcami. Pomimo to, zdaniem części badaczy tego zagadnienia, na tle innych formacji Frontu Zachodniego Zachodnia Dywizja Strzelecka była jednostką dobrze przygotowaną do walki także pod względem wojskowym.

W raporcie komisarza wojskowego I Brygady Zachodniej Dywizji Strzeleckiej, która wiosną 1919 r. stacjonowała w radziwiłłowskim Nieświeżu można przeczytać: *Ludzie [głównie z 2. Lubelskiego Pułku Strzelców] są w bojowym nastroju. Wszyscy pragną szybkiego zwycięstwa. Dowództwo, z wyjątkiem paru starych oficerów [z dawnej Armii Rosyjskiej], pracuje jak należy. Broni mamy pod dostatkiem, brakuje tylko smaru. Wyżywienie wystarczające, ale są kłopoty z mięsem. Brakuje mundurów, a zwłaszcza butów. Robota partyjna przebiega dobrze dzięki towarzyszom z Mińska. We wszystkich oddziałach powstały komórki partyjne. Wśród polskich żołnierzy rozprowadza się komunistyczną literaturę. [...] Ogólnie nastroje w brygadzie są dobre; skuteczne odpieranie wroga na naszym odcinku dowodzi, że brygada spełni swój obowiązek*¹³⁴. Warto również odnotować opinię Juliana Marchlewskiego, który w lipcu 1919 r. stwierdził: *Nastrój żołnierzy bodaj nienajgorszy, a częściowo nawet rwą się do boju, lecz kierownictwo ponoć szwankuje (właśnie przy mnie był wypadek, że 50 legionistów [mowa tutaj o żołnierzach Wojska Polskiego]*

W Polsce nawet ludzie – żeby nikogo nie obrazić, powiedzmy – najbardziej radykalni, są przeżeni otchłanią, w jaką bolszewizm wtrącił Rosję. [...] Propaganda bolszewicka może wyzykskać w pewnych chwilach niezadowolone z bolączek wewnętrznych, trudnych do uniknięcia w obecnym położeniu gospodarczym, ale nie może narzucić ustroju komunistycznego” – cit. per: *Józef Piłsudski. Pisma zbiorowe*, t. V, red. K. Świtalski, Warszawa 1937, s. 151. Należy jednak zauważyć, że nie wszędzie i nie zawsze pod tym względem było aż tak dobrze – vide: *Rok 1920. Wojna polsko-radziecka we wspomnieniach...*, s. 83–84 – dok. nr 39; K. Zieliński, op. cit., s. 126–127.

¹³² T. Butkiewicz, A. Ślisz, op. cit., s. 233–236; P. Samuś, op. cit., s. 131–133; N. Davies, op. cit., s. 98–101, 186; T. Żenczykowski, op. cit., s. 17–20; K. Zieliński, op. cit., s. 71–72, 188.

¹³³ Cit. per: K. Zieliński, op. cit., s. 47.

¹³⁴ Cit. per: N. Davies, op. cit., s. 72.

napadło na naszych, zaskoczyli śpiących, rozbili, zabrali im 3 kulomioty i sporo jeńców). Ogólnie mam wrażenie, że ta armia [mowa tutaj o Froncie Zachodnim] rady sobie z Polakami nie da. Jeżeli nie przysła jej posiłków – przede wszystkim artylerii i konnicy – to prawdopodobnie będą musieli cofnąć się z Mińska, a gdzie się zatrzymają – nie wiadomo. Wobec tego deklamacje takiego Leszczyńskiego o potrzebie „wojny rewolucyjnej” są wprost śmieszne. [...] Fatalnie wszakże, że zdarzają się zdrady: w tych dniach uciekło dwu komendantów batalionów na tamtą stronę; jeden z nich ukradł przy tym kasę batalionu – kilkadziesiąt tysięcy rubli – drugi zabrał z sobą paru żołnierzy, obaj Polacy. Takie zdrady pewnie są nieuniknione wobec tego właśnie, że tu Polacy stają przeciw Polakom¹³⁵. Podobnie możliwości sowieckiego Frontu Zachodniego, na którym jednak nie było już wówczas Zachodniej Dywizji Strzeleckiej Marchlewski oceniał także w końcu 1919 r.¹³⁶

Działo się tak pomimo długotrwałej i wyteżonej pracy werbunkowej oraz agitacyjno-propagandowej polskojęzycznych i polskich komunistów w Rosji, dla których kadry tej szturmowej jednostki rewolucji miały być zbrojnym ramieniem i podporą ich rządów w komunistycznej Polsce. Jednak jej stan liczebny nigdy nie przekroczył 14000-16000 ludzi, a więc był daleki od etatowego¹³⁷.

Plany te zostały zniweczone przez władze sowieckie, które – jak to już wspomniano – z zasady przeciwne były tworzeniu w Armii Czerwonej jednostek narodowych i w czerwcu 1919 r. oficjalnie przemianowały ją na 52. DS. Wydaje się więc, że od samego początku zakładały one jej tymczasowość, o czym może świadczyć choćby fakt z reguły skutecznego utrudniania przenoszenia się do jej szeregów polskojęzycznych krasnoarmiejców służących wcześniej w innych formacjach ówczesnej Armii Czerwonej.

Warto też tutaj pamiętać, że nawet rota internacjonalistycznej przysięgi wojskowej składanej przez żołnierzy Zachodniej Dywizji Strzeleckiej nie zawierała

¹³⁵ Cit. per: K. Zieliński, op. cit., s. 47. Z drugiej strony nie należy też przeceniać ówczesnych zdolności bojowych Wojska Polskiego, które według wyrażonej po latach oceny Pierwszego Marszałka Polski Józefa Piłsudskiego wyglądało następująco: „Och jakież to złe wojsko było! [...] Tak, tak, złe, nic nie warte. Gówno [sic!] nie wojsko!”. M. Lepecki, *Pamiętnik adiutanta marszałka Piłsudskiego*, Warszawa 1989, s. 203. Natomiast według opinii jednego z przydzielonych wówczas do Francuskiej Misji Wojskowej w Polsce oficerów francuskich pośpiesznie rozbudowywana i niedostatecznie wyszkolona armia polska: „robiła wrażenie masy rekrutów. Wielu żołnierzy zaledwie umiało posługiwać się karabinem; toteż ogień polski był na ogół mało skuteczny. Ale ludzie posiadali nadzwyczajną wytrzymałość. [...] Żołnierz [...] przechodził z nadzwyczajną łatwością ze stanu podniecenia do stanu upadku ducha”. H. Camon, *Zwycięski manewr marszałka Piłsudskiego przeciw bolszewikom. Sierpień 1920. Studium strategiczne*, Warszawa 1930, s. 18–19; cf. A. Tomaszewski, *Własną ścieżką przez życie. Fragmenty wspomnień 1913–1970*, Kraków 1970, s. 101–102.

¹³⁶ *Dokumenty i materiały do historii stosunków polsko-radzieckich*, t. II, s. 502–505.

¹³⁷ T. Butkiewicz, A. Ślisz, op. cit., s. 213–217; N. Davies, op. cit., s. 73–74; K. Zieliński, op. cit., s. 47.

w ogóle słów „Polska” czy też „Polski”, co jej propagandystom nie przeszkadzało szafować tego typu odniesieniami, tworzącymi wrażenie, że jest to rzekomo jakaś polska formacja wojskowa. Wrażenie tego typu miało potęgować także jej umundurowanie, gdyż w zależności od rodzaju broni służący w jej szeregach krasnoarmiejcy mieli nosić czarne maciejówki bądź granatowe czapki z malinowymi, czerwonymi lub żółtymi otokami. Wracając do słów przysięgi, były one dosłownie, choć nie dość udolnie, tłumaczeniem rozwlekłej przysięgi dla Robotniczo-Chłopskiej Armii Czerwonej zatwierdzonej przez Ogólnorosyjski Komitet Wykonawczy Rad Robotniczych Chłopskich i Żołnierskich z kwietnia 1918 r.¹³⁸ Jej rota brzmiała w sposób następujący:

Ja, syn ludu pracującego, obywatel Republiki Rad, przybieram miano żołnierza armii robotniczej.

Wobec klas pracujących Rosji i świata całego zobowiązuje się nosić miano to z godnością, doskonalić się w sztuce wojskowej i jak żrenicy oka strzec majątku ludowego i wojskowego od grabieży i zepsucia.

Zobowiązuję się surowo i bezwzględnie przestrzegać dyscypliny rewolucyjnej i bez słowa protestu wykonywać wszelkie rozkazy dowódców, uwierzytelnionych przez władzę robotników i włościan.

Zobowiązuję się powstrzymywać się sam, jako też powstrzymywać towarzyszy swych od postępów, które uwłaczać i poniżać by mogły godność obywatela Republiki Rad. Wszystkie zaś swe czyny i myśli skierowywać ku jednemu celowi: wyzwoleniu wszystkich proletariuszy.

Zobowiązuję się na pierwsze wezwanie rządu Robotniczo-Włościańskiego bronić Republiki Rad od wszelkich niebezpieczeństw i zakusów ze strony wszystkich jej wrogów i walczyć w imię Republiki rad za sprawę socjalizmu i braterstwa ludów, nie szczędząc swych sił ani życia.

Jeśli złą wolą powodowany złamię niniejsze zobowiązania uroczyste, niechaj mnie spotka pogarda ogólna, niechaj ukarze sroga ręka prawa rewolucyjnego¹³⁹.

Kres istnienia Zachodniej Dywizji Strzeleckiej przyniosły zmiany zachodzące na utworzonym 19 lutego 1919 r. sowieckim Froncie Zachodnim¹⁴⁰ oraz powstanie

¹³⁸ T. Butkiewicz, A. Ślisz, op. cit., s. 211–212; A. Leinwand, *Działalność agitacyjna i propagandowa...*, s. 32–33, 222; K. Zieliński, op. cit., s. 47–48.

¹³⁹ Cit. per: K. Zieliński, op. cit., s. 48, który tekst tej przysięgi przytoczył za ówczesną prasą komunistyczną – vide: „Młot” 1919, nr 151. Nieco inne jej brzmienie podano w pracy: J. Hofman, op. cit., s. 192–193. Za nim w takiej samej formie zacytowali ją: L. Ratajczyk, *Z. Zmyślony, Geneza polskiej przysięgi wojskowej i tradycje jej składania*, [w:] *Historyczny rodowód polskiego ceremoniału wojskowego*, L. Ratajczyk, Warszawa 1981, s. 160.

¹⁴⁰ W jego skład weszły wówczas 7. Armia, Armia Łotewska i Armia Zachodnia (od 9 VI 1919 r. 16. Armia). *Директивы командования фронтов Красной Армии...*, s. 529–530; Н. Какурин,

wspomnianej już wcześniej Republiki Litewsko-Białoruskiej, a także znaczące sukcesy Wojska Polskiego zgrupowanego w ramach Frontu Litewsko-Białoruskiego, które najpierw zajęły Lidę i Baranowicze, a następnie 21 kwietnia 1919 r. Wilno¹⁴¹. W ich efekcie Front Zachodni musiał przejść do defensywy¹⁴², co spowodowało, że na aktualności straciły przesłanki do ewentualnego tworzenia przez Sowiety „polskiego zgrupowania wojskowego”. Tym samym nierealne stały się plany wywołania rewolucji w Polsce wspomaganej przez kadry Zachodniej Dywizji Strzeleckiej – rewolucja musiała poczekać na dogodniejszy moment. W związku z tym w lipcu zaniechano formowania Polskiej Grupy Armijnej, a Zachodnią Dywizję Strzelecką – o czym już wspomniano – przemianowano na 52. Dywizję Strzelecką¹⁴³ i przeniesiono na walczący z Siłami Zbrojnymi Południa Rosji sowiecki Front Południowy. Jednocześnie straciła ona swój dotychczasowy „polski” charakter¹⁴⁴. Tak zakończył się pierwszy etap formowania oraz istnienia polskojęzycznych formacji Armii Czerwonej, których dzieje z lat 1917–1919 nadal są niedostatecznie przebadane i opisane.

Nie należy też zapominać, że kolejną taką próbę – również nieudaną – pod postacią „Polskiej Armii Czerwonej” podjęto już latem i jesienią 1920 r., zaś podczas II wojny światowej władze sowieckie przystąpiły do tym razem zakończonych sukcesem formowania jednostek, które stały się następnie antenatami „Ludowego” Wojska Polskiego, i jakie na niemal pół wieku zapewniły Sowietom kontrolę nad Polską i Polakami.

Słowa kluczowe: Zachodnia Dywizja Strzelecka, Polska Armia Czerwona, Armia Czerwona, Włodzimierz Lenin, wojna polsko-sowiecka 1920 r.

V. Меликов, *Гражданская война в России: Война с белополяками*, Москва – Санкт-Петербург 2002, s. 18, 20; *Гражданская война и...*, s. 216.

¹⁴¹ S. Szeptycki, *Front Litewsko-Białoruski 10 marca 1919 – 30 lipca 1920*, Kraków 1925, s. 9–10; T. Piskor, *Wyprawa wileńska*, Warszawa 1919, passim; A. Przybylski, *Wojna polska 1918–1921*, Warszawa 1930, s. 76–84; A. Smoliński, *Organizacja polskiej jazdy samodzielnej podczas „wyprawy wileńskiej” i działań Wojska Polskiego na Wileńszczyźnie (kwiecień–czerwiec 1919 r.)*, „Zeszyt Naukowy Muzeum Wojska” 1998, z. 11, s. 14–25; idem, *Jazda Rzeczypospolitej Polskiej w okresie od 12 X 1918 r. do 25 IV 1920 r.*, Toruń 1999, s. 196–206; idem, *Działania zbrojne podczas wojny polsko-sowieckiej (styczeń 1919 r. – październik 1920 r.)*, [w:] *Wojna o wszystko. Opowieść o wojnie polsko-bolszewickiej 1919–1920*, Warszawa 2010, s. 13–25. Nie należy też zapominać, że pasmo polskich sukcesów trwało również latem tego roku, a Wojsko Polskie zajęło Mińsk oraz dotarło nad Berezynę i w końcu nad Dźwinę i Dniepr.

¹⁴² Н. Какурин, В. Меликов, op. cit., s. 20–21.

¹⁴³ Ponoć wiosną 1920 r. wielu „Polaków” służyło także w 53. DS. A. Leinwand, *Działalność agitacyjna i propagandowa...*, s. 51.

¹⁴⁴ T. Butkiewicz, A. Ślisz, op. cit., s. 234–237; K. Zieliński, op. cit., s. 72. Ten ostatni autor (s. 172), zapewne słusznie twierdzi, że: „Możemy założyć, że polscy komuniści i propagandyści Zachodniej Dywizji byliby [...] zainteresowani pozyskaniem żołnierzy i kadr dla przyszłej Polski radzieckiej, z czym jednak decydenci kremłowski nie zbyt się liczyli [...] prawdopodobnie z uwagi na niechęć do skupiania zbyt wielkiej liczby żołnierzy-Polaków w pobliżu polskiej granicy [raczej linii frontu polsko-sowieckiego – przyp. A.S.], utrudniano także próby przenoszenia się do ‘polskiej’ Zachodniej Dywizji z innych jednostek Armii Czerwonej”.

SUMMARY

Western Rifle Division of the Red Army in the period of 1917-1919 - the first large Polish-speaking unit of Soviet armed forces

The nations living within Russian territory were granted the right of self-determination based on the “Decree on Peace” and the “Declaration of the Rights of Nations of Russia” issued in November 1917. In practice these acts meant merely “national self-determination of the communist party operating within a particular area”. Consequently, autonomous communist Poland was to constitute one of the constituents of “Federal Soviet Russia” and this situation was not acceptable from the perspective of most Poles. At the end of World War I there were at least two million Poles and other people from the Kingdom of Poland located within the area of the former Romanov empire (soldiers, war prisoners, refugees, economic emigrants). Although this number was decreasing rapidly, the Bolsheviks’ objective was to communizing them all and persuade these people to join the “national” military formations subordinated to Moscow. The elites elected from this group were to become the future authorities of communist Poland.

The article provides a detailed description of the activities of the Soviets aimed at creating communist, Polish-speaking armed groups, their organization, number and undertaken actions. The author focused especially on describing the personnel of the Polish-speaking Western Rifle Division in the period 1917-1919. He indicates the course and causes of failure of the process aimed at creating “Polish Red Army” and the loss of the “national” character of the formation, incorporated directly into the Red Army (as the 52nd Rifle Division). He points out that the main reason for the failure of the aforementioned concept was the successes of the Polish Army in 1919. The Soviets attempted at implementing it in 1920 together with the great offensive of the Red Army. The concept collapsed again due to their defeat near Warsaw and upon Neman which depicts the unreality of the concept as regards establishing a communist Polish state.

Keywords: Western Rifle Division, Polish Red Army, Red Army, Vladimir Lenin, Polish-Soviet War of 1920

РЕЗЮМЕ

Западная стрелковая дивизия Рабоче-крестьянской Красной Армии 1917–1919 гг. – первая польскоязычная часть советских вооруженных сил

В соответствии с Декретом о мире и Декларацией прав народов России от ноября 1917 г. народы, проживающие в России, получили право на самоопределение. На практике акты делали возможным лишь национальное самоопределение правящей на данной территории коммунистической партии. В результате автономная, коммунистическая Польша должна была стать одним из субъектов Федеративной Советской России, что для большинства поляков было неприемлемо. В конце Первой мировой войны на территории бывшей империи Романовых находилось не менее 2 миллионов поляков и жителей Царства Польского других национальностей (солдат, пленных, беженцев, экономических мигрантов). Хотя их количество быстро снижалось, целью большевиков было их приобщение к коммунистическим идеям и их вступление в подчинявшиеся Москве «народные» воинские формирования. Сформированная из этой группы элита должна была в будущем стать властью коммунистической Польши.

В статье подробно описываются усилия советской стороны по созданию коммунистических, польскоязычных вооруженных формирований, их организация, численность и деятельность. Автор делает акцент на описании польскоязычных кадров Западной стрелковой дивизии в 1917–1919 гг. Он рассказывает о ходе и причинах провала создания Польской Красной Армии, а также утрате «национального» характера формирования, включенного в состав Красной Армии (как 52-я стрелковая дивизия). Он подчеркивает, что главной причиной провала этой идеи стали успехи Войска Польского в 1919 г. Советская сторона пыталась реализовать свои намерения в 1920 г. вместе с наступлением Красной Армии. Идея вновь провалилась вместе с поражениями под Варшавой и на Немане, показав нереальность концепции создания коммунистического польского государства.

Ключевые слова: Западная стрелковая дивизия, Польская Красная Армия, Красная Армия, Владимир Ильич Ленин, Советско-польская война 1920 г.

Bibliografia

Źródła archiwalne

Rosyjskij Gosudarstwienyj Wojennyj Archiw, Moskwa (Российский Государственный Военный Архив)

Управление 1 Конной Армии, sygn. sygn. 245.9.1; 245.2.10,

Управление 11 Кавалерийской Оренбургской Краснознаменной Дивизии, sygn. 7694.1.225,

Управление 14 Кавалерийской Дивизии, sygn. 7704.1.131

Centralnij Dierzawnij Archiw Gromadskich Obednań Ukraini, Kijów (Центральний Державний Архів Громадських Об'єднань України)

Центральный Комитет Коммунистической Партии Украины, sygn. 1.20.17

Wojskowe Biuro Historyczne, Centralne Archiwum Wojskowe

Oddział II Sztabu Głównego, sygn. 303.4.3239

Archiwum Akt Nowych

Institucje Wojskowe 1918–1939, sygn. 296/I/33

Źródła drukowane

1917. Разложение армии, oprac. В. Гончаров, Москва 2010.

Армия и политика. Офицерский корпус в политической истории России. Документы и материалы 1917–1919 гг., t. II, oprac. А. Панов, Калуга 2002.

Bobińska H., *Pamiętnik tamtych lat*, cz. 1, Warszawa 1966.

Дело генерала Л. Г. Корнилова. Материалы Чрезвычайной комиссии по расследованию дела о бывшем Верховном главнокомандующем генерале Л. Г. Корнилове и его соучастниках. Август 1917 г. – июнь 1918 г. В 2-х томах, t. 1, oprac. О. Иванцов, Ю. Орлов, Москва 2003; t. 2, oprac. Ю. Г. Орлов, Москва 2003.

Деникин А., *Путь русского офицера*, Москва 2002, s. 260.

Dokumenty i materiały do historii stosunków polsko-radzieckich, t. I: *Marzec 1917 – listopad 1918*, oprac. W. Gostyńska, I. Jazborowska, P. Olszeński, S. Wroński, A. Zatorski, Warszawa 1961.

Dowbor-Muśnicki J., *Wspomnienia*, Warszawa 2003.

Hera E., *Z biegiem lat, z biegiem wydarzeń (1939–1956)*, Łomianki 2011.

Hoffmann M., *Wspomnienia*, Warszawa 1925.

J. W. Stalin. Dzieła. Przekład z wydania rosyjskiego przygotowanego przez Instytut Marksa – Engelsa – Lenina przy KC WKP (b), t. IV: *Listopad 1917–1920*, Warszawa 1951.

KPP w obronie niepodległości Polski. Materiały i dokumenty, red. J. Kowalski, F. Kalicka, S. Zachariasz, Warszawa 1953.

Józef Piłsudski. Pisma zbiorowe, t. V, red. K. Świtalski, Warszawa 1937.

Kossak T., *Wspomnienia wojenne 1918–1920*, Kraków 1925.

Lasocki Z., *Wspomnienia szefa administracji P.K.L. i K. Rz.*, Kraków 1931.

Lepecki M., *Pamiętnik adiutanta marszałka Piłsudskiego*, Warszawa 1989.

Maciejewski J., *Zawadiaka. Dzienniki frontowe 1914–1920*, Warszawa 2015.

O niepodległą i granice, t. II: *Raporty i komunikaty naczelnych władz wojskowych o sytuacji wewnętrznej Polski 1919–1920*, oprac. M. Jabłonowski, P. Stawecki, T. Wawrzyński, Warszawa – Pułtusk 1999/2000.

Parczewski T., *Pamiętniki gubernatora Kronsztadu*, oprac. T. Bohun, Warszawa 2006.

Piskor T., *Wyprawa wileńska*, Warszawa 1919.

Prawo międzynarodowe i historia dyplomatyczna. Wybór dokumentów, t. II, oprac. L. Goldberg, Warszawa 1958.

Протоколы допроса адмирала Колчака Чрезвычайной Следственной Комиссией в Иркутске в январь – февраль 1920 г., [w:] *Архив русской революции*, t. X, Москва 1991.

Rok 1920. Wojna polsko-radziecka we wspomnieniach i innych dokumentach, oprac. J. Borkowski, Warszawa 1990.

Składkowski S., *Kwiatuszki administracyjne i inne*, Warszawa 2005.

Szeptycki S., *Front Litewsko-Białoruski 10 marca 1919 – 30 lipca 1920*, Kraków 1925.

Trocki L., *Moje życie. Próba autobiografii*, Warszawa 1930.

Uchodźstwo polskie w Rosji w latach I wojny światowej w świetle dokumentów, oprac. M. Korzeniowski, K. Latawiec, D. Tarasiuk, Lublin 2018.

Włodzimierz Lenin. Dzieła wszystkie. Przekład z piątego wydania rosyjskiego w pięćdziesięciu pięciu tomach przygotowanego przez Instytut Marksizmu – Leninizmu przy KC KPZR. Tom 35. Październik 1917 – marzec 1918, Warszawa 1988.

Opracowania

Achmatowicz A., Strzyżewska Z., *Powszechny obowiązek służby wojskowej Polaków w Rosji Sowieckiej. Wiosna 1919 roku. Archiwalny przyczynek do początków wojny polsko-sockiej*, „Studia do Dziejów Rosji i Europy Środkowo-Wschodniej” 2005, t. XXXIII.

Appelbaum A., *Czerwony głód*, Warszawa 2018.

Bagiński H., *Wojsko Polskie na Wschodzie 1914–1920*, Warszawa 1921.

Baron S., *Zarys historii wojennej 77-go Pułku Piechoty*, Warszawa 1929.

Bielowa I., „Przed rewolucją dobrze się żyło miejscowym gospodarzom i uchodźcom...”. *Uchodźcy z guberni zachodnich w centralnej Rosji w latach 1915–1925*, [w:] *Wojna i ludzie. Społeczne aspekty I wojny światowej w Europie wschodniej*, red. D. Michaluk, Ciechanowiec 2015.

Broda M., Kurczak J., Waingertner P., *Komunizm w Rosji i jego polskie interpretacje*, Łódź 2006.

Butkiewicz T., Ślisz A., *Polscy żołnierze Wielkiego Października*, Warszawa 1987.

Camon H., *Zwycięski manewr marszałka Piłsudskiego przeciw bolszewikom. Sierpień 1920. Studium strategiczne*, Warszawa 1930.

Chwalba A., *Polacy w służbie Moskali*, Warszawa 2014.

Cimek H., *Mniejszości narodowe w ruchu rewolucyjnym w II Rzeczypospolitej*, Rzeszów 2011.

Cimek H., *Tomasz Dąbal 1890–1937*, Rzeszów 1993.

Czapiewski E., *Rosja bolszewicka – źródła integracji Europy po rosyjsku*, [w:] *Europa środkowo-wschodnia – w kręgu koncepcji Międzymorza*, red. E. Czapiewski, A. Szczepańska-Dudziak, Szczecin 2017.

Czarniakiewicz A., „Kronika poszukiwania utraconej Ojczyzny”: doświadczenia powrotu z uchodźstwa w świetle dziennika Piotra Sieuruka, [w:] *Wojna i ludzie...*

Czerep S., *Generałowie i admirałowie polskiego pochodzenia w armii rosyjskiej 1914–1917*, Białystok 2014.

Czerep S., *II Brygada Legionów Polskich*, Warszawa 1991.

Czerep S., *Jeńcy polskiego pochodzenia z armii niemieckiej i austro-węgierskiej w Rosji w latach 1914–1919*, [w:] *Mało znana I wojna światowa. Studia i szkice z dziejów Wielkiej Wojny na froncie wschodnim*, red. A. Smoliński, Grajewo 2017.

Dąbrowski J., *Zarys historii wojennej 81-go Pułku Strzelców Grodzieńskich*, Warszawa 1928.

Dobroński A., *Pobór do armii rosyjskiej i służba w niej żołnierzy z Królestwa Polskiego (1907–1914)*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości” 1979, t. XXII.

Dowbor-Muśnicki J., *Krótki szkic do historii 1-go Polskiego Korpusu*, cz. 1, Warszawa 1918.

Dybkowski S., *Zarys historii wojennej 79-go Pułku Piechoty*, Warszawa 1929.

Frołow S., *Dzierżyński. Miłość i rewolucja*, Kraków 2014.

Gajewski M., *Białostocki Pułk Strzelców 1918–1921*, Białystok 2007.

Gierowska-Kałuża J., *Zarząd Cywilny Ziem Wschodnich (19 lutego 1919 – 9 września 1920)*, Warszawa 2003.

Гражданская война и военная интервенция в СССР. Энциклопедия, red. С. Хромов, Москва 1983.

Grosfeld L., *Polские реакcyjne формации вооруженные в России 1917–1919*, Warszawa 1956.

- Grünberg K., *Polska karta Stalina*, Toruń 1991, s. 29 i in.
- Heller M., Niekricz A., *Utopia u władzy. Historia Związku Sowieckiego. Od narodzin do wielkości 1917–1939*, Poznań 2016.
- Historia sztuki wojennej do roku 1939*, red. P. Rotmistrzow, Warszawa 1967.
- Hofman J., *Z dziejów Czerwonego Pułku Warszawy*, „Wojskowy Przegląd Historyczny” 1964, nr 2.
- Holzer J., Molenda J., *Polska w pierwszej wojnie światowej*, Warszawa 1963.
- Хрестоматия по русской военной истории*, oprac. Л. Безкровный, Москва 1947.
- Iwanow M., *Polacy w Związku Radzieckim. 1917–1990*, [w:] *Polacy w Kościele Katolickim w ZSRR*, red. E. Walewander, Lublin 1991.
- Jaxa-Ronikier B., *Dzierżyński. Czerwony kat*, Warszawa 2006.
- Jędrzejczak L., *Zarys historii wojennej 80-go Pułku Strzelców Nowogródzkich*, Warszawa 1930.
- Какурин Н., Меликов В., *Гражданская война в России: Война с белополяками*, Москва – Санкт-Петербург 2002.
- Kapralska Ł., *Pluralizm kulturowy i etniczny a odrębność regionalna Kresów Południowo-Wschodnich*, Kraków 2000.
- Катков Г., *Дело Корнилова*, Москва 2002.
- Kaźmierski T., *Wojskowi Polacy w Rosji w czasie rewolucji (1917–1918 r.)*, Warszawa 1935.
- Керсновский А., *История Русской Армии*, Москва 1999.
- Kołodziej E., *Wychodźstwo zarobkowe z Polski 1918–1939. Studia nad polityką emigracyjną II Rzeczypospolitej*, Warszawa 1982.
- Korzeniowski M., *Na wygnańczym szlaku... Działalność Centralnego Komitetu Obywatelskiego Królestwa Polskiego na Białorusi w latach 1915–1918*, Lublin 2001.
- Korzeniowski M., *Uchodźcy z ziem polskich podczas I wojny światowej*, [w:] *Jak Polacy przeżywali wojny światowe?*, red. T. Schramm, P. Skubisz, Szczecin 2016.
- Kowalski Z., *Szablą i piórem. Wojna polsko-bolszewicka 1919–1920 na łamach polskich fachowych periodyków wojskowych z lat 1919–1939*, Toruń 2001.
- Kozłowski W., *Artyleria polskich formacji wojskowych podczas I wojny światowej*, Łódź 1993.
- Kryśka-Karski T., Żurkowski S., *Generałowie Polski Niepodległej. Wydanie uzupełnione i poprawione*, Warszawa 1991.
- Księga Polaków uczestników rewolucji październikowej 1917–1920. Biografie*, red. A. Kochański, Warszawa 1967.
- Kulik M., *Polacy w rosyjskim korpusie oficerskim przed wybuchem pierwszej wojny światowej*, [w:] *Imperia, narody i społeczeństwa Europy Wschodniej i Środkowej na progu pierwszej wojny światowej*, red. A. Nowak, Warszawa 2016.

- Kulik M., *Polacy wśród wyższych oficerów armii rosyjskiej Warszawskiego Okręgu Wojskowego (1865–1914)*, Warszawa 2008.
- Legieć J., *Między irredentą a kolaboracją. Postawy społeczeństwa polskiego w latach niewoli – „W obcym mundurze”*, red. L. Michalska-Bracha, M. Korybut-Marciniak, Warszawa 2013.
- Legieć J., *Służba rekrutów z Królestwa Polskiego w armii rosyjskiej w latach 1874–1913*, Kielce 2013.
- Leinwand A., *Czerwonym Młotem w Orla Białego. Propaganda sowiecka w wojnie z Polską 1919–1920*, Warszawa 2008.
- Leinwand A., *Działalność agitacyjna i propagandowa komunistów polskich w RSFRR w latach 1918–1920*, „Studia z Dziejów Rosji i Europy Środkowo-Wschodniej” 2005, t. XXXIII.
- Leinwand A., *Wojna polsko-sowiecka w latach 1919–1920. Polityka i strategia stron walczących*, [w:] *Wojna polsko-sowiecka 1920 roku. Przebieg walk i tło międzynarodowe*, red. A. Koryn, Warszawa 1991.
- Lipiński W., *Walka zbrojna o niepodległość Polski w latach 1905–1918*, Warszawa 1990.
- Lisicki J., „Strzelcy Grodzieńscy”. *81 Pułk Strzelców Grodzieńskich im. Króla Stefana Batorego*, Białystok 1995.
- Лобов В., Португальский Р., Рунов В., *Военная элита России. Советский период 1917–1991*.
- Malia M., *Sowiecka tragedia. Historia komunistycznego imperium rosyjskiego*, Warszawa 1998.
- Markert W., *77 Pułk Strzelców Kowieńskich*, Pruszków 2002.
- Markert W., *85 Pułk Strzelców Poleskich*, Pruszków 2003.
- Markert W., *86 Pułk Piechoty*, Pruszków 2004.
- Матасов В., *Белое движение на Юге России 1917–1920 годы*, Montreal 1990.
- Materski W., *Na widecie. II Rzeczpospolita wobec Sowietów 1918–1943*, Warszawa 2005.
- Mieczkowski S., *Zarys historii wojennej 86-go Mińskiego Pułku Piechoty*, Warszawa 1929.
- Międzynarodowy ruch robotniczy*, t. I: *Wiek XIX–1945*, red. I. Koberdowa, W. Toporowicz, J. Tomicki, F. Zbiniewicz, Warszawa 1976.
- Михальчук Л., *Лев Троцкий*, Минск 1998.
- Miodowski A., *Polityka wojskowa radykalnej lewicy polskiej 1917–1921*, Białystok 2011.
- Miodowski A., *Związki Wojskowych Polaków w Rosji (1917–1918)*, Białystok 2004.
- Млечин Л., *Русская армия между Троцким и Сталиным*, Москва 2002.
- Najdus W., *Udział Polaków w rewolucji październikowej*, Warszawa 1967.

- Nowak A., *Polska i trzy Rosje. Studium polityki wschodniej Józefa Piłsudskiego (do kwietnia 1920 roku)*, Kraków 2001.
- Odziemkowski J., *Piechota polska w wojnie z Rosją bolszewicką 1919–1920*, Warszawa 2010.
- Осипова Т., *Российское крестьянство в революции и гражданской войне*, Москва 2001.
- Paduszek K., *Działalność propagandowa służb informacyjno-wywiadowczych Wojska Polskiego w czasie wojny polsko-bolszewickiej 1919–1921. Organizacja, metody, treści*, Toruń 2004.
- Patenaude B., *Trocki. Upadek rewolucjonisty*, Wrocław 2009.
- Peplowski A., *Wywiad w wojnie polsko-bolszewickiej 1919–1920*, Warszawa 1999.
- Pipes R., *Rosja bolszewików*, Warszawa 2005.
- Polacy w Rosji wobec rewolucji październikowej (marzec 1917 – listopad 1918 r.). Materiały i dokumenty*, oprac. W. Pomykało, Warszawa 1957.
- Поляки в истории российской провинции XIX–XX вв. Диалог цивилизаций*, Тамбов 2010.
- Przybylski A., *Wojna polska 1918–1921*, Warszawa 1930.
- Radziwonowicz T., *Polacy w armii rosyjskiej (1874–1914)*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości” 1988, t. XXX.
- Rarańcza. Zbiór opracowań w 15-lecie czynu zbrojnego*, Warszawa 1933.
- Ratajczyk L., Zmysłony Z., *Geneza polskiej przysięgi wojskowej i tradycje jej składania*, [w:] *Historyczny rodowód polskiego ceremoniału wojskowego*, red. L. Ratajczyk, Warszawa 1981.
- Reguła J., *Historia Komunistycznej Partii Polski w świetle faktów i dokumentów*, Toruń 1994.
- Różycki M., Szablowski S., Suchomel F., *Zarys historii wojennej 78-go Śluckiego Pułku Piechoty*, Warszawa 1929.
- Samuś P., *Edward Próchniak*, Warszawa 1983.
- Schatz J., *Zagadka pokolenia żydowskich komunistów*, [w:] *Żydzi i komunizm*, red. M. Bilewicz, B. Pawlisz, Warszawa 2000.
- Сибирская Вандея. Том первый 1919–1920*, Москва 2000.
- Smoliński A., *Akta Oddziału II Sztabu Głównego Wojska Polskiego jako źródło do poznania dziejów sowieckiej Ukrainy z lat 1921–1939*, „Історичний Архів. Наукові студії” 2012, nr 8.
- Smoliński A., *Analizy i oceny zmian ekonomicznych na sowieckiej Ukrainie od końca lat 20. do końca lat 30. XX w. formułowane przez oficerów Oddziału II Sztabu Głównego Wojska Polskiego oraz funkcjonariuszy polskich służb dyplomatycznych. Przyczynek do dziejów polskiego wywiadu wojskowego na Sowiety*, „Europa Orientalis. Studia”, 2016, nr 7.

Smoliński A., *Armia Czerwona na sowieckiej Ukrainie oraz w pozostałych zachodnich okręgach wojskowych ZSRS w latach trzydziestych XX wieku w dokumentach Oddziału II Sztabu Głównego Wojska Polskiego*, „Історичний Архів. Наукові студії” 2014, nr 12.

Smoliński A., *Dezercje z armii rosyjskiej podczas I wojny światowej*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości” 2009, t. XLVI.

Smoliński A., *Dezercje z armii rosyjskiej w ostatnim okresie jej udziału w I wojnie światowej oraz dezercje z Robotniczo-Chłopskiej Armii Czerwonej w czasie wojny z Rzeczpospolitą Polską i podczas wojny domowej w Rosji w latach 1918–1922*, [w:] *Militaria pomorskie. Zbiór studiów*, t. III, red. M. Giętkowski, Ł. Nadolski, A. Smoliński, Bydgoszcz 2012.

Smoliński A., *Dezercerzy czy jeńcy? Przyczynek do dyskusji na temat strat osobowych armii rosyjskiej podczas I wojny światowej*, „Łambinowicki Rocznik Muzealny” 2013, t. XXXVI.

Smoliński A., *Dlaczego 10 Pułk Ułanów otrzymał nazwę „Litewskich”?*, „Europa Orientalis” 2009, nr 1.

Smoliński A., *Działania zbrojne podczas wojny polsko-sowieckiej (styczeń 1919 r. – październik 1920 r.)*, [w:] *Wojna o wszystko. Opowieść o wojnie polsko-bolszewickiej 1919–1920*, Warszawa 2010.

Smoliński A., *Gospodarka sowieckiej Ukrainy z przelomu lat dwudziestych i trzydziestych w świetle akt Oddziału II Sztabu Głównego Wojska Polskiego*, „Studia z Dziejów Wojskowości” 2012, t. I.

Smoliński A., *Jazda Rzeczypospolitej Polskiej w okresie od 12 X 1918 r. do 25 IV 1920 r.*, Toruń 1999.

Smoliński A., *Kwestia liczby dezercerów oraz jeńców z Armii Rosyjskiej podczas I wojny światowej. Przyczynek do dziejów Wielkiej Wojny z lat 1914–1917 na froncie wschodnim*, [w:] *Mało znana Wielka Wojna. Studia i szkice z dziejów I wojny światowej*, red. A. Smoliński, Oświęcim 2014.

Smoliński A., *Obraz przemysłu, rolnictwa i komunikacji sowieckiej Ukrainy z początku lat trzydziestych XX wieku w świetle akt polskiego wywiadu wojskowego*, [w:] *Україна – Польща: історична спадщина і суспільна свідомість*, Львів, 2013, випуск 6.

Smoliński A., *Oceny zmian ekonomicznych na sowieckiej Ukrainie od końca lat dwudziestych do końca lat trzydziestych XX w. sformułowane przez analityków polskiego wywiadu wojskowego oraz funkcjonariuszy polskich służb dyplomatycznych*, „IA” 2016, випуск 16.

Smoliński A., *Organizacja polskiej jazdy samodzielnej podczas „wyprawy wileńskiej” i działań Wojska Polskiego na Wileńszczyźnie (kwiecień–czerwiec 1919 r.)*, „Zeszyt Naukowy Muzeum Wojska” 1998, z. 11.

- Smoliński A., *Problem liczby dezertorów i jeńców z Armii Rosyjskiej podczas I wojny światowej – głos w dyskusji*, [w:] *Wielka Wojna na Mazurach 1914–1915. Studia z dziejów frontu wschodniego I wojny światowej*, red. R. Kempa, Giżycko 2014.
- Smoliński A., *Problematyka gospodarki sowieckiej Ukrainy z lat 1921–1939 w świetle akt Oddziału II Sztabu Głównego Wojska Polskiego*, „Историчний Архів. Наукові студії” (Миколаїв) 2012, випуск 9.
- Smoliński A., *Próba oceny efektywności działań polskiego wywiadu wojskowego oraz wywiadu Armii Czynnej Ukraińskiej Republiki Ludowej przeciw I Armii Konnej podczas jej walk na polskim teatrze działań wojennych w 1920 r.*, [w:] *Studia nad wywiadem i kontrwywiadem Polski w XX wieku*, t. I, red. W. Skóra, P. Skubisz, Szczecin 2012.
- Smoliński A., *Przemysł ciężki, rolnictwo i komunikacja sowieckiej Ukrainy w latach trzydziestych XX w. w świetle akt Oddziału II Sztabu Głównego Wojska Polskiego oraz dokumentów polskiej służby dyplomatycznej w ZSRS. Przyczynek do oceny potencjału militarnego Ukraińskiej Socjalistycznej Republiki Sowieckiej oraz ZSRS w okresie międzywojennym*, Oświęcim 2016
- Smoliński A., *Przyczynek do genezy nazwy oraz dziejów i tradycji 10 Pułku Ułanów Litewskich z lat 1918–1939*, „Mars” 2006, t. XX.
- Smoliński A., *Sowiecka Ukraina w ocenach Oddziału II Sztabu Głównego Wojska Polskiego – lata 1921–1939*, „Nad Wisłą i Dnieprem. Polska i Ukraina w Przestrzeni Europejskiej – Przeszość i Teraźniejszość”, 2003–2004, nr 2–3.
- Smoliński A., *Sowiecka Ukraina z lat 1921–1939 w dokumentach Oddziału II Sztabu Głównego Wojska Polskiego oraz próba oceny wartości poznawczej tych akt*, „Przegląd Wschodni” 2006, t. X, z. 1.
- Smoliński A., *W sprawie dziejów 10 Pułku Ułanów Litewskich*, „Przegląd Historyczno-Wojskowy” 2008, nr 4.
- Smoliński A., *Wiedza Sztabu Generalnego oraz Naczelnego Dowództwa Wojska Polskiego na temat stanu organizacyjnego i liczebnego oraz morale I Armii Konnej podczas jej walk na polskim teatrze działań wojennych w 1920 roku*, [w:] *Od armii komputowej do narodowej. IV*, red. W. Rezmer, Toruń 2012.
- Smoliński A., *Zarys dziejów I Armii Konnej (1919–1923)*, Grajewo 2003.
- Sobczak J., *Udział Polaków w tworzeniu i umacnianiu państwowości radzieckiej w pierwszych latach jej istnienia (1917–1928)*, Warszawa 1984.
- Sobczak J., *Udział Polaków w tworzeniu i umacnianiu państwowości radzieckiej w pierwszych latach jej istnienia (1917–1928)*, Warszawa 1984.
- Солский В., *1917 год в Западной Области и на Западном Фронте*, red. С. Хомич, Минск 2004.
- Суслов П., *Политическое обеспечение советско-польской кампании 1920 года*, Москва – Ленинград 1930.

- Staroń M., *Likwidacja Polskiego Korpusu Posiłkowego w 1918 roku. Losy legionistów po traktacie brzeskim*, Warszawa 2013.
- Stawecki P., *Słownik biograficzny generałów Wojska Polskiego 1918–1939*, Warszawa 1994.
- Stawecki P., *Sytuacja polityczna rejonu podwarszawskiego na przełomie lat 1918 i 1919 w świetle raportów wojskowych*, „Teki Archiwalne” 1961, t. 8.
- Stoczewska B., *Polityka narodowościowa państwa sowieckiego w polskiej myśli politycznej II Rzeczypospolitej*, [w:] *Związek Radziecki wobec krajów Europy Środkowej i Wschodniej 1920–1991*, red. J. Diec, A. Tyszkiewicz, Kraków 2004.
- Шатагин Н., *Организация и строительство Советской Армии в 1918–1920 гг.*, Москва 1954.
- Szpiinger S., *Z Pierwszą Konną*, Łódź 1971.
- Teslar T., *Propaganda bolszewicka podczas wojny polsko-rosyjskiej 1920 roku*, Warszawa 1938.
- Tęgoborski W., *Polacy w Związku Radzieckim*, Moskwa 1929.
- Тишков А., *Держинский*, Москва 1985.
- Tomaszewska O., „Bieżężstwo” i jego następstwa. Wydarzenia na pograniczu podlasko-mazowieckim w latach Wielkiej Wojny, [w:] *Wojna i ludzie. Społeczne aspekty I wojny światowej w Europie wschodniej*, red. D. Michaluk, Ciechanowiec 2015.
- Tomaszewski A., *Własną ścieżką przez życie. Fragmenty wspomnień 1913–1970*, Kraków 1970.
- Trembicka K., *Między utopią a rzeczywistością. Myśl polityczna Komunistycznej Partii Polski (1918–1939)*, Lublin 2007.
- Trembicka K., *Środowisko komunistów wobec odzyskania niepodległości przez Polskę i wojny polsko-bolszewickiej*, [w:] *Komuniści w międzywojennej Warszawie*, „Warszawa Niepokonana”, t. VIII, red. E. Kowalczyk, Warszawa 2014.
- Trembicka K., *Wielka wojna w strategii i taktyce partii komunistycznych w pierwszej połowie XX wieku – refleksje o znaczeniu i skutkach*, [w:] *Polska – Europa – Świat. Prace politologiczne i historyczne (księga jubileuszowa ofiarowana Profesorowi Edwardowi Olszewskiemu z okazji 70 rocznicy urodzin)*, red. M. Marczevska-Rytko, S. Stępień, Lublin 2012.
- Tworowski S., *Krzyż Dowbora. Wybór opowiadań o zmaganiach Polaków w I i II wojnie światowej*, Kraków b.r.w.
- Waligóra B., *Dzieje 85 Pułku Strzelców Wileńskich*, Warszawa 1994.
- Waligóra B., *Zarys historii wojennej 85-go Pułku Strzelców Wileńskich*, Warszawa 1928.
- Военный энциклопедический словарь*, red.: А. Горкин, В. Золотарев, В. Манилов, В. Милованов, Москва 2002.

- Wojtaszak A., *Generalicja Wojska Polskiego 1918–1926*, Warszawa 2012.
- Wojtkowiak J., *Polacy i Litwini oficerowie Armii Czerwonej w latach 1922–1941. Słownik biograficzny*, Warszawa 2015.
- Wołkogonow D., *Trocki*, Warszawa 1996.
- Wrzosek M., *Polski czyn zbrojny podczas pierwszej wojny światowej 1914–1918*, Warszawa 1990.
- Wrzosek M., *Polskie korpusy wojskowe w Rosji w latach 1917–1918*, Warszawa 1969.
- Wyszczelski L., *Niewypowiedziana wojna. Wojna polsko-rosyjska 1919 roku*, Toruń 2005.
- Wyszczelski L., *Wojna polsko-rosyjska 1919–1920*, t. I–II, Warszawa 2010.
- Wyszczelski L., *Wojna polsko-rosyjska 1919–1920. Mity, legendy i fakty*, Warszawa 2016.
- Залесский К., *Империя Сталина. Биографический энциклопедический словарь*, Москва 2000.
- Zarys historii wojennej 76-go Lidzkiego Pułku Piechoty*, Warszawa 1930.
- Zgórnjak M., *1914–1918. Studia i szkice z dziejów I wojny światowej*, Kraków 1987.
- Zielińska N., *Towarzystwo Straży Kresowej 1918–1927*, Lublin 2006.
- Zieliński K., *O Polską Republikę Rad. Działalność polskich komunistów w Rosji Radzieckiej 1918–1922*, Lublin 2013.
- Ziemke E., *Armia Czerwona 1918–1941. Powstanie narzędzia agresji*, Oświęcim 2015.
- Зырянов П., *Адмирал Колчак Верховный Правитель России*, Москва 2006.
- Железные дороги и процессы социальной модернизации России в середине XIX – начале XX в.*, Тамбов 2009.
- Żenczykowski T., *Dwa komitety 1920 i 1944. Polska w planach Lenina i Stalina*, Łomianki b.r.w.